

Primljeno: 11.7.2025.
 Prihvaćeno: 5.9.2025.
 DOI: 10.36506/av.68.6

Nenad Bukvić

Hrvatski državni arhiv
 Zagreb, Hrvatska
 nbukvic@arhiv.hr

SUOČAVANJE S POSLJEDICAMA VLADAVINE NEDEMOKRATSKIH REŽIMA: PRIMJER PROJEKTA COURAGE I IZLOŽBE ARHEOLOGIJA OTPORA

UDK: 304.4(497.5)“1945/1990“(083.824)
 323.28(497.5)“1945/1990“(091)
 316.4(497.5)(091)

Pregledni rad

U znanstvenoj i široj zajednici, nakon “otvaranja arhiva” u posljednjih nekoliko godina, sve više u fokus interesa dolazi gradivo nastalo u razdoblju komunističke vlasti u Jugoslaviji i republikama u njezinu sastavu od završetka Drugoga svjetskoga rata do 1990. godine. Između ostaloga, istraživanja provedena korištenjem toga gradiva trebaju doprinijeti razjašnjavanju tadašnjega društveno-političkoga sustava, uključujući i doprinos u suočavanju s posljedicama njegovih nedemokratskih obilježja. U ovom članku, na primjeru iskustava u provedbi međunarodnoga istraživačkoga projekta COURAGE (2016.-2019.), te u sklopu njega pripremljene izložbe Arheologija otpora: otkrivanje zbirke kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj, pokazuje se kako je riječ o vrlo složenom i dugotrajnom procesu, na čiju provedbu utječu ideološke podjele prisutne u hrvatskom društvu. Time se nastoji potaknuti arhive te druge javne i privatne posjednike na još veće zalaganje u prezentaciji i informiranju znanstvene i šire zainteresirane javnosti o raznovrsnosti i informacijskoj vrijednosti arhivskoga gradiva i drugih izvora koje posjeduju za istraživanje tema koje se odnose na suočavanje s prošlošću nedemokratskih režima.

Ključne riječi: suočavanje s prošlošću; nedemokratski režimi; komunistički režim; revizionizam; ideološke podjele; projekt COURAGE; izložba Arheologija otpora

Da bi bila prava povijest, prikaz prošlosti ne smije samo prepričavati što se je dogodilo, nego također mora međusobno povezivati događaje i ljude. Mora istražiti uzroke i posljedice. Mora pokušati razabrati neistine u izvorima, kao što su pokušaji povijesnih osoba da ih se prikaže boljima nego što su zaista bile. Također moraju biti prezentirani dokazi na kojima su zaključci utemeljeni.

James P. Stobaugh¹

1. Uvod

U članku iz 2006., o tadašnjim izazovima u organizaciji javne arhivske službe te njezine prilagodbe okruženju u kojem djeluje, Stjepan Ćosić i Vlatka Lemić istaknuli su da je »interakcija države, društva i korisnika kao bitnih struktura koje oblikuju rad arhiva obilježena neusklađenom dinamikom njihovih promjena i međusobnih interesa.«² Članak zaključuju mišljenjem kako »zadovoljavajuća rješenja arhivi ne mogu iznjedruti sami. Njih svakako treba tražiti u okviru promišljanja arhivâ kao posrednika između širokoga kruga korisnika (javnosti) i državne uprave te sustava kulture i znanosti. Svi zainteresirani čimbenici u trokutu država – društvo – korisnici u budućnosti će trebati aktivnije i učinkovitije podupirati rad arhivâ, ustanova bez kojih bi naprosto izgubili svoj identitet.«³ U listopadu 2013. u Opatiji je održan 4. kongres hrvatskih arhivista na temu *Arhivi i politika*. Jedan od kongresnih zaključaka bio je i da »javna arhivska služba u Republici Hrvatskoj, zajedno sa strukovnim udrugama te odgovarajućim stručnim i političkim tijelima, treba preispitati svoj položaj unutar javnog sektora i odgovarajuće se pozicionirati u široj zajednici, primjereno svojoj ulozi, značenju i mogućnostima prinosa u oblikovanju društva, politike i povijesne memorije.«⁴ U listopadu 2024. u Vukovaru i Vinkovcima održano je 55. savjetovanje hrvatskih arhivista na temu *Arhiv – kolektivni identitet i osobna sjećanja*.⁵ Ti primjeri

¹ James P. Stobaugh, *World History: Observations and Assessments from Creation to Today* (Green Forest: Master Books, 2012), str. 6. Prijevod autora članka. Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta HRZZ-UIP-2020-02-1283 – Istraživanje emocija u (re)konstrukciji identiteta dijaspore: Hrvati u Australiji i Novom Zelandu (1945.-1991.) (CROCEANIA).

² Stjepan Ćosić i Vlatka Lemić, "Rad arhiva u uvjetima suprotstavljenih utjecaja: država – društvo – korisnici," *Arhivski vjesnik* 49 (2006): str. 10.

³ Ćosić i Lemić, "Rad arhiva," str. 19.

⁴ "Zaključci," u *Arhivi i politika: 4. kongres hrvatskih arhivista*, ur. Silvija Babić (Zagreb: Hrvatsko arhivističko društvo, 2014), str. 295.

⁵ Usp. *Arhiv – kolektivni identitet i osobna sjećanja: 55. savjetovanje hrvatskih arhivista*, ur. Radoslav Zaričić (Zagreb: Hrvatsko arhivističko društvo, 2024).

pokazuju da arhivska zajednica u posljednjih dvadesetak godina propituje svoju društvenu ulogu, djelatnost i profesionalnu etiku, posebno u pogledu tema kao što su oblikovanje društvenoga (kolektivnoga) identiteta i povijesne memorije. Takva propitivanja u skladu su i s prijedlozima mjera koje je u *Dokumentu dijaloga* iz veljače 2018. iznijelo Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, osnovano odlukom Vlade od 2. ožujka 2017. godine. Među prijedlozima mjera navedeno je da je potrebno »otvoriti i kritički istražiti te objaviti arhivsko gradivo i druge izvore vezane uz djelovanje pojedinih nedemokratskih režima te ostvariti preduvjete za kompleksan znanstveni rad na kritičkoj analizi i studiji moderne hrvatske povijesti, posebno povijesti Kraljevine SHS/ Jugoslavije, NDH i povijesti SFRJ«. ⁶

Poticaj za pisanje rada proizišao je iz recentnih javno organiziranih događaja i medijskih istupa o pojedinim temama, a koji upućuju na to da su u hrvatskom društvu još uvijek prisutne intenzivne ideološke podjele po pitanju suočavanja s posljedicama nedemokratskih režima tijekom dvadesetoga stoljeća. Kao svojevrсна studija slučaja za obradu teme, koristi se primjer iskustava u provedbi međunarodnoga istraživačkoga projekta *COURAGE: Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama* (2016.-2019.), te u sklopu njega pripremljene izložbe *Arheologija otpora: otkrivanje zbirke kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj*, koja je bila postavljena u Hrvatskom državnom arhivu 2018. godine. Iako bi netko mogao prigovoriti odabranomu metodološkomu pristupu s obzirom na to da je riječ o primjerima na koje se daje osvrt sa višegodišnjim vremenskim odmakom, smatram ga relevantnim. Reakcije na te primjere vrlo dobro ilustriraju tezu da je, kada govorimo o suočavanju s vlastitom prošlošću, posebno razdobljima obilježenim vladavinom nedemokratskih režima, riječ o vrlo složenom i dugotrajnom procesu. S teškoćama u njegovoj provedbi hrvatsko je društvo suočeno i danas, što ilustrira nekoliko recentnih primjera opisanih u sljedećem poglavlju.

Osnovna je namjera rada potaknuti arhive te druge javne i privatne posjednike na još veće zalaganje u prezentaciji i informiranju znanstvene i šire javnosti o raznovrsnosti i informacijskoj vrijednosti izvora koje posjeduju za istraživanje tema koje se odnose na suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima. ⁷

⁶ Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, "Dokument dijaloga: temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta," 28. veljače 2018., pristupljeno 25. lipnja 2025., <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2018/02%20velja%C4%8Da/28%20velja%C4%8De/Dokument%20dijaloga.pdf>.

⁷ Usp. Tihana Tomičić, "Video debata: Problem je politizacija, a ne suočavanje s prošlošću," *Pogled. hr*, 3. svibnja 2025., pristupljeno 9. lipnja 2025., <https://pogled.hr/politika/2025/05/03/video-debata-problem-je-politizacija-a-ne-suocavanje-s-prosloscu-525>.

2. Recentni primjeri o ideološkim prijemcima o suočavanju s posljedicama vladavine nedemokratskih režima u Hrvatskoj

Povodom osamdesete obljetnice završetka Drugoga svjetskoga rata u Europi, ulaska partizana u Zagreb i sloma Nezavisne Države Hrvatske, u zagrebačkoj dvorani Vatroslava Lisinskog održana je 8. svibnja 2025. svečana sjednica (akademija) u organizaciji Grada Zagreba te Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, pod pokroviteljstvom predsjednika države. Predsjednik Zoran Milanović istaknuo je »da su se antifašisti borili protiv režima koji je bio 'nepovnljiva sinteza zla'«, te da »Drugi svjetski rat treba staviti u povijesni kontekst da se ne bi ponovio«. Zagrebački gradonačelnik Tomislav Tomašević »istaknuo je da je Zagreb Grad heroj podsjetivši i na žrtve tijekom antifašističke borbe 1941. do 1945. te istaknuvši na potrebu borbe protiv povijesnog revizionizma«. ⁸ S druge strane, pojedini povjesničari, ujedno i politički angažirani, iznijeli su stav kako »Zagreb 8. svibnja 1945. godine nije oslobođen, već okupiran«, te da aktualna zagrebačka vlast »ideološki baštini jugoslavenski komunizam«. ⁹

Dana 13. svibnja 2025., na inicijativu zastupnika Stephena Nikole Bartulice, u Europskom parlamentu održana je konferencija *The End of World War II and the Crimes of Communism*. Događaj je poslužio kao platforma za osudu zločina koje su počinili komunistički režimi nakon Drugoga svjetskoga rata, s posebnim osvrtom na zločine počinjene u bivšoj komunističkoj Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj. Tom prigodom predstavljena je i izložba fotografija *The Crimes of Communism in Croatia*, kao vizualno svjedočanstvo komunističke represije. Konferencija je zaključena pozivom Europi da se suoči sa svojom komunističkom prošlošću istom odlučnošću kao što je učinila s nacizmom. U tom kontekstu, Bartulica je zaključio kako je »pomirenje moguće samo ako postoji istina. A istina počinje sjećanjem na ono što mnogi žele zaboraviti«. ¹⁰ Dana 17. svibnja 2025., u organizaciji Počasnoga blajburškoga voda (uz suorganizaciju Hrvatske biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine u liturgijskom dijelu), u Maclju je održana komemoracija žrtvama Blajburške tragedije i Križnoga puta, kojoj su prisustvovala izaslanstva Hrvatskoga sabora i Vlade. ¹¹ U sklopu

⁸ Eugen Husak, "Pobjeda nad fašizmom: 80 godina od oslobođenja Zagreba," *Hrvatska radiotelevizija*, 8. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/pobjeda-nad-fasizmom-80-godina-od-oslobođenja-zagreba-12146946>.

⁹ Hina, "Jonjić: 'Zagreb 8. svibnja 1945. godine nije oslobođen, već okupiran,'" *Jutarnji.hr*, 8. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jonjic-zagreb-8-svibnja-1945-godine-nije-osloboden-vec-okupiran-15581878>.

¹⁰ Javier Villamor, "Fighting of truth: Exhibition on Communist crimes opens in EU Parliament," *Europeanconservative.com*, 13. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://europeanconservative.com/articles/news/yugoslav-communist-crimes-conference-exhibition-memory-justice-conservatives/>.

¹¹ "Macelj. Održana komemoracija žrtvama Blajburške tragedije i Križnoga puta," *Nacional.hr*, 18. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://www.nacional.hr/macelj-odrzana-komemoracija-zrtvama-blajburske-tragedije-i-kriznoga-puta/>.

komemoracije na Mirogoju, predsjednik Sabora Gordan Jandroković istaknuo je kako je »važno gajiti sjećanja na žrtve totalitarnih režima, žrtve nedemokratskih zločinačkih režima i osuđivati zločine fašizma, nacizma i komunizma«. ¹² Premijer Andrej Plenković tom je prilikom između ostalog izjavio: »U demokratskoj Hrvatskoj, u Hrvatskoj koja osuđuje sve totalitarne režime, i nacistički i fašistički i komunistički, u Hrvatskoj koja teži za povijesnom istinom i za dostojanstvom svake žrtve i za isticanjem pijeteta želimo da nove, mlade generacije budu upoznate i s bolnim stranicama hrvatske povijesti upravo kako se zločini iz Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega nikada ne bi ponovili«. ¹³ S druge strane, toga dana (17. svibnja) Srpsko narodno vijeće, Savez antifašista i antifašističkih boraca te općine Vojnić, Topusko, Krnjak i Vrginmost obilježili su na Petrovoj gori 83. godišnjicu partizanskoga proboja obruča na Biljegu. Obilježavanju je prisustvovao i bivši predsjednik države Stjepan Mesić, koji je u odgovoru na pitanje »kako komentira to da Hrvatska 'gotovo po skrivečki' službeno obilježava 80. godišnjicu oslobođenja od fašizma i ustaštva«, istaknuo odgovornost vlasti: »vlast je ta koja je proizašla iz antifašističke pobjede i ona bi toga morala biti svjesna«. Boris Milošević istaknuo je »da već duže vrijeme, kao da se jače čuju glasovi revizionizma, umanjivanja i kompromitiranja antifašizma kao tekovine« te upozorio na propadanje vidljivih simbola antifašizma i partizanske borbe (spomenika, objekata). ¹⁴

O prijedporima oko suočavanja s prošlošću ustaškoga i komunističkoga režima u Hrvatskoj prisutnima u akademskoj zajednici može se navesti još niz sličnih primjera. ¹⁵ Jedan od novijih svakako su odjeci i polemičke reakcije povodom deklaracije Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti o hrvatskom

¹² "Njeguemo kulturu sjećanja odajući dužni pijetet žrtvama svih totalitarnih režima," *Vlada Republike Hrvatske*, 17. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://vlada.gov.hr/vijesti/njeguemo-kulturu-sjecanja-odajuci-duzni-pijetet-zrtvama-svih-totalitarnih-rezima/42418?lang=hr>.

¹³ "S pijetetom se prisjećamo svih onih koji su nakon Drugoga svjetskog rata ubijeni osvetnički i bez suđenja," *Vlada Republike Hrvatske*, 17. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://vlada.gov.hr/vijesti/s-pijetetom-se-prisjecamo-svih-onih-koji-su-nakon-drugoga-svjetskog-rata-ubijeni-osvetnicki-i-bez-sudjenja/44453?lang=hr>.

¹⁴ Hina, "SNV i SABA obilježili godišnjicu partizanskog proboja na Biljegu," *Prigorski.hr*, 17. svibnja 2025., pristupljeno 19. svibnja 2025., <https://prigorski.hr/snv-i-saba-obiljezili-godisnjicu-partizanskog-proboja-na-biljegu/>.

¹⁵ Hrvoje Klasić, "Okolo suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj još ima mnogo posla," *24sata.hr*, 26. travnja 2025., pristupljeno 9. lipnja 2025., <https://www.24sata.hr/news/okolo-suocavanja-s-prosloscu-u-hrvatskoj-jos-ima-mnogo-posla-1047564>; Srpsko privredno društvo Privrednik, "Bleiburg – tri različita pogleda," *You Tube*, 13. svibnja 2025., pristupljeno 9. lipnja 2025., https://www.youtube.com/watch?v=dFdUq-6-K_A; Pixsell, "Hasanbegović: 'Ova zagrebačka vlast je sljednik jugoslavenskog komunizma,'" *You Tube*, 8. svibnja 2025., pristupljeno 9. lipnja 2025., <https://www.youtube.com/watch?v=fjBKUSsxnAA>; VIDA, "Kontrapovijest by Hrvoje Klasić # 16 – Ivo Goldstein – Bleiburg i križni put," *You Tube*, 22. svibnja 2024., pristupljeno 9. svibnja 2025., https://www.youtube.com/watch?v=-d_79cZSy80.

povijesnom grbu.¹⁶ Još je jedan od primjera izložba *Sjećanje na pobjedu – Trg maršala Tita*, otvorena 13. lipnja 2025. u Galeriji Forum u Zagrebu.¹⁷

U radu iz 2015. Dijana Delaye ocijenila je kako je »dvadeset godina nakon sukoba na području bivše Jugoslavije suočavanje s prošlošću još uvijek više apstraktan pojam negoli proces u tijeku«. ¹⁸ Na temelju prethodno opisanih primjera moguće je zaključiti kako u posljednjih petnaestak godina u Hrvatskoj nije došlo do ozbiljnijih pomaka na tom području, iako pojedini autori ističu pozitivan poticaj tomu procesu od strane institucija civilnoga društva i nevladinih organizacija.¹⁹ Louise L. Lambrichs, francuska spisateljica i filozofkinja koja se u većem broju svojih djela bavila temama iz hrvatske suvremene povijesti, govoreći u kontekstu ratnih zbivanja na području bivše Jugoslavije devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, istaknula je da preispitivanje nedavne traumatične prošlosti vidi kao potrebu da se jačaju demokratske i moralne vrijednosti društva.²⁰ Ulogu u jačanju tih vrijednosti zasigurno ima i suočavanje s posljedicama prijašnjih nedemokratskih režima. Na primjeru mikrohistorijskoga istraživanja spaljivanja dvaju istarskih sela početkom 1944., vezanom i za povijest njegove obitelji, Marin Pekica upućuje i na emocionalni aspekt suočavanja s prošlošću, tj. traumatska iskustva koja se prenose s jednoga naraštaja na drugi, pri čemu mnoga svjedočanstva o takvim iskustvima ostaju nezabilježena jer pojedine osobe, unatoč protoku vremena, o njima ne žele ili im je zbog emocionalnih razloga o njima teško govoriti.²¹ O tom aspektu pisalo se je i na primjeru iskustava pojedinih drugih europskih država, poput bivše Čehoslovačke, Portugala i Rumunjske.²² Ovim

¹⁶ Opsegom ovoga članka nije moguće ulaziti u detaljniji pregled tih osvrta i reakcija. O tom opširnije usp. "Novi odjeci i polemičke reakcije povodom Deklaracije HAZU o hrvatskom povijesnom grbu," *Historiografija.hr*, 17. lipnja 2025., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://historiografija.hr/?p=47012>.

¹⁷ Usp. Tia Špero, "Titova skulptura u samom centru Zagreba baca rukavicu u lice i ljevici i desnici," *Vecernji.hr*, 17. lipnja 2025., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://www.vecernji.hr/kultura/titova-skulptura-u-samom-centru-zagreba-baca-rukavicu-u-lice-i-ljevici-i-desnici-1870004>; Srđan Sandić, "Titu posvećena izložba u centru Zagreba. Kustos: 'On ovdje nije bezgrešni državnik, nego vođa otpora'," *Telegram.hr*, 17. lipnja 2025., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://www.telegram.hr/kultura/titu-posvecena-izlozba-u-centru-zagreba-kustos-on-ovdje-nije-bezgresni-drzavnik-nego-voda-otpora/>; Nenad Jovanović, "Tito ponovo među Zagrepčanima," *Portalnovosti.com*, 14. lipnja 2025., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://www.portalnovosti.com/tito-ponovo-medu-zagrepčanima/>; Korana Sutlić, "Povratak Josipa Broza Tita u strogo središte Zagreba," *Jutarnji.hr*, 14. lipnja 2025., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/izlozba-sjecanje-na-pobjedu-povratak-josipa-broza-tita-u-strogo-srediste-zagreba-15594305>.

¹⁸ Dijana Delaye, "Suočavanje s prošlošću," *Međunarodne studije* 15, br. 2 (2015): str. 61-77.

¹⁹ Lada Glavaš Kovačić, "Kako do pomirenja i suočavanja s prošlošću?," *Političke analize* 3, br. 12 (2012): str. 61.

²⁰ Nada Kisić Kolanović, "O suočavanju s prošlošću – razgovor s Louise L. Lambrichs," *Časopis za suvremenu povijest* 43, br. 2 (2011): str. 589.

²¹ Marin Pekica, "Kultura sjećanja i suočavanje s prošlošću – primjer sela u Istri," *Povijest u nastavi* 33, br. 1 (2022): str. 151-159.

²² Usp. Martina Klicperova-Baker i Jaroslav Košťál, "Post-communist democracy vs. Totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration," *Communist and Post-Communist Studies* 50, br. 2 (2017): str. 99-111; Guya Accornero, "'Everything was Possible': Emotions and Percepti-

člankom nije moguće obuhvatiti sustavan prikaz relevantne literature o različitim drugim aspektima suočavanja s posljedicama nedemokratskih režima, ali se to ističe kao važna tema za daljnja istraživanja.²³

3. Suočavanje s prošlošću i važeće hrvatsko arhivsko zakonodavstvo

U obrazloženju konačnoga prijedloga arhivskoga zakona iz 2018., među ključnim pitanjima koja se njegovim donošenjem rješavaju, navedeno je i usklađenje odredbi o dostupnosti i korištenju javnoga dokumentarnoga i arhivskoga gradiva s odredbama srodnih propisa (pravo na pristup informacijama, zaštita osobnih podataka, tajnost podataka) te uklanjanje određenih ograničenja dostupnosti gradiva koje je nastalo do 30. svibnja 1990. Posebno se ističe da je »u pogledu gradiva koje ima poseban značaj za jačanje svijesti o totalitarnim i nedemokratskim režimima u prošlosti i kulture sjećanja na njihove žrtve, potrebno ukloniti sva ograničenja dostupnosti takvog gradiva, vodeći pritom računa o zaštiti privatnosti žrtava režima i drugih građana koji nisu bili nositelji ili sudionici u aktivnostima koje su te režime činile totalitarnima i nedemokratskima«. ²⁴ Taj zakon Sabor je donio na sjednici 29. lipnja 2018. godine. Zasebnim zakonskim člankom razrađene su odredbe o dostupnosti javnoga arhivskoga gradiva nastaloga do 30. svibnja 1990. Za takvo gradivo utvrđena je dostupnost za korištenje bez ograničenja, uz dva izuzetka: gradivo koje sadrži projektnu i tehničku dokumentaciju štićenih i vojnih objekata, industrijskih postrojenja, infrastrukturnih objekata, te podatke o prirodnim i strateškim bogatstvima od značenja za nacionalnu sigurnost (dostupno po isteku roka od 40 godina od nastanka), te gradivo koje sadržava osobne podatke (dostupno za korištenje sto godina od rođenja ili nakon smrti osobe na koju se osobni podatci odnose, a ako ti podatci nisu poznati ili ih je teško utvrditi, sedamdeset godina od nastanka toga gradiva). Pritom je važno istaknuti da se osobni podatci osoba koje su do 30. svibnja 1990. obnašale javne dužnosti ili bile pripadnici ili suradnici službe sigurnosti utvrđuju

ons of the Past Among Former Portuguese Antifascist Activists,” *Mobilization* 24, br. 4 (2019): str. 439-453; Sheila Watson, “The Legacy of Communism: Difficult Histories, Emotions and Contested Narratives,” *International Journal of Heritage Studies* 24, br. 7 (2018): str. 781-794.

²³ Od drugih radova relevantnih za tu temu usp. Hrvoje Cvijanović, “On memory politics and memory wars: A critical analysis of the Croatian Dialogue Document,” *Politička misao* 55, br. 4 (2018): str. 109-146; Ulf Brunnbauer, “Remembering Communism During and After Communism,” *Contemporary European History* 21, br. 3 (2012): str. 493-505; Milena Benovska-Sabkova i Monika Vrzgulová, “Memory of the Communism Past as a Research Field,” *Slovenský národopis* 69, br. 2 (2021): str. 194-204; *Historical Memory of Central and East European Communism*, ur. Agnieszka Mrozik i Stanislav Holubec (New York: Routledge, 2018).

²⁴ “Konačni prijedlog Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, drugo čitanje, P.Z. br. 219 - predlagateljica: Vlada Republike Hrvatske,” *Hrvatski sabor*, pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://www.sabor.hr/hr/sjednice-sabora/konacni-prijedlog-zakona-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima-drugo-citanje-pz-br-219-0>.

kao dostupni bez ograničenja, ali samo u dijelu koji se odnosi na obavljanje te javne dužnosti, odnosno službe.²⁵

U dijelu medijskoga i političkoga prostora, donošenje toga cjelovitoga arhivskoga zakona ocijenjeno je kao "korak unazad" u odnosu na djelomične zakonske izmjene koje je Sabor donio godinu dana prije (4. svibnja 2017.) prema prijedlogu Kluba zastupnika Mosta nezavisnih lista, koji je u to vrijeme bio dio vladajuće parlamentarne većine. Tim izmjenama fokus je bio stavljen na dostupnost javnoga arhivskoga gradiva nastaloga prije 22. prosinca 1990., pri čemu su u tridesetak točaka izrijeком navedena pojedinačna državna tijela, odnosno stvaratelj iz pojedinih područja djelatnosti iz razdoblja socijalističke Hrvatske o čijem je gradivu riječ.²⁶ Za to gradivo ukinuta je obveza primjene odredbi o zaštiti osobnih podataka, pri čemu je uvedena mogućnost da »osoba koja učini vjerojatnim da su joj na bilo koji način bila kršena ili ograničena ljudska prava i temeljne slobode zbog političkih razloga ima pravo zahtijevati da se prikrije njezin identitet u javnom arhivskom gradivu koje sadrži njezine osobne podatke« i to najdulje do isteka rokova predviđenih drugim odredbama zakona o dostupnosti osobnih podataka. Uvedeno je i pravo svake osobe čiji se osobni podatci nalaze u tom javnom arhivskom gradivu da priloži pisanu izjavu kojom osporava istinitost ili potpunost svojih osobnih podataka uz navođenje arhivskoga fonda i gradiva na koje se izjava odnosi.²⁷ U obrazloženju tih zakonskih izmjena, navedeno je da »primjenom općih pravila dostupnosti arhivskog gradiva na gradivo iz vremena jednog totalitarnog režima hrvatsko arhivsko zakonodavstvo treba u kontekstu europskih i svjetskih iskustava

²⁵ Zakon o arhivskom gradivu i arhivima, NN 61/2018, čl. 18-20.

²⁶ Riječ je o javnom arhivskom gradivu nastalom prije 22. prosinca 1990. djelovanjem: 1. saveznih tijela i organizacija bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na teritoriju tadašnje Socijalističke Republike Hrvatske; 2. Sabora Socijalističke Republike Hrvatske i njegovih domova (vijeća); 3. članova Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz Socijalističke Republike Hrvatske; 4. delegacija Sabora u Vijeću republika i pokrajina Skupštine Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; 5. Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske; 6. Savjeta Republike; 7. Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske; 8. republičkih sekretarijata i komiteta; 9. republičkih tijela uprave i upravnih organizacija; 10. republičkih savjeta; 11. Vrhovnoga suda Hrvatske; 12. Ustavnoga suda Hrvatske; 13. redovnih sudova i sudova udruženoga rada; 14. javnoga tužilaštva; 15. javnoga pravobranilaštva; 16. pravobranioaca samoupravljanja; 17. Komiteta za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu; 18. Pete vojne oblasti Jugoslavenske narodne armije; 19. Vojnopomorske oblasti Jugoslavenske narodne armije; 20. Vojnoga suda u Zagrebu; 21. Teritorijalne obrane i civilne zaštite; 22. Narodne banke Hrvatske; 23. Udružene banke Hrvatske; 24. Saveznoga deviznoga inspektorata, Odjel u Zagrebu; 25. Službe društvenog knjigovodstva Socijalističke Republike Hrvatske; 26. Republičkoga fonda za razvoj privredno nedovoljno razvijenih krajeva; 27. komisija za ispitivanje porijekla imovine prvoga i drugoga stupnja; 28. republičkih samoupravnih interesnih zajednica i udruženih samoupravnih interesnih zajednica; 29. međunarodnih i međurepubličkih tijela i organizacija u kojima je sudjelovala Socijalistička Republika Hrvatska; 30. skupština i izvršnih tijela (organa) općina, gradskih zajednica općina i zajednica općina; 31. bivših društveno-političkih organizacija, uključujući pravne prednike i pravne sljednike navedenih tijela i organizacija kao i njihova stručne službe. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, NN 46/2017, čl. 21 a.

²⁷ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, NN 46/2017, čl. 21 a.

smatrati iznimkom od općeprihvaćene prakse suočavanja s posljedicama totalitarnih sustava«. ²⁸ Na otvaranju okrugloga stola organiziranoga 5. travnja 2017. radi davanja mišljenja o prijedlogu tih zakonskih izmjena, predstavnik Kluba zastupnika Mosta nezavisnih lista Nikola Grmoja iznio je mišljenje da »samo otvaranjem arhiva i potpunom dostupnošću javnog arhivskog gradiva možemo prevladati podjele u hrvatskom društvu i stalna međusobna optuživanja kojima svjedočimo i ovdje u Hrvatskom saboru. Otvaranjem arhiva i potpunom dostupnošću javnog arhivskog gradiva želimo se odmaknuti od povijesti. Pritom je naravno ne zaboravljajući, ali s namjerom prepustiti je onima koji se njome bave. Time nastojimo stvoriti zdrave temelje budućnosti ove zemlje i pretpostavke da se u buduće hrvatsko društvo razvija neopterećeno prošlošću i podjelama«. ²⁹

U sklopu saborske rasprave o arhivskom zakonu iz 2018., pojedini zastupnici nastupili su s izjavama da se iz arhivâ po nalogu uklanjalo određeno arhivsko gradivo: »Mnogi od nas koji ovdje sjedimo znamo da smo, moguće, imali dosje u arhivima, a koji je netko po zadatku uklonio iz arhiva. Samo iz jednoga razloga: da se ne bi našao netko tko bi ga mogao prozvati.« ³⁰ U javnim istupima kao već spomenuti "korak unazad" u odnosu na "Mostov zakon" iz 2017., smatrano je skraćivanje datuma nastanka gradiva na koje se odredbe o dostupnosti bez načelnih ograničenja odnose (s 22. prosinca na 30. svibnja 1990.), te obveza primjeni odredbi o zaštiti osobnih podataka osoba koje se spominju u gradivu nastalom do toga razdoblja, uključujući i obvezu zaštite osobnih podataka javnih dužnosnika, pripadnika ili suradnika službe sigurnosti (Udba, od 1966. Služba državne sigurnosti) koji se ne odnose na obavljanje te javne dužnosti ili službe. ³¹ Tako se mogu pronaći medijski tekstovi poput: *Vladin zakon o arhivima je 'antitulustracijski akt'; Vladina priča da će sada otvoriti arhive je velika laž!; Vlada štiti 'osobe koje su surađivale' s Udbom; Novi Zakon o arhivskom gradivu više zatvara arhive o Udbi, nego što ih otvara; Prava istina o novom Zakonu: arhivi Udbe opet idu pod*

²⁸ "Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, prvo čitanje, P.Z. br. 104 - predlagatelj: Klub zastupnika Mosta nezavisnih lista," *Hrvatski sabor*, pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://www.sabor.hr/hr/sjednice-sabora/prijedlog-zakona-o-izmjenama-i-dopunama-zakona-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima-0>.

²⁹ "Zapisnik sa Okruglog stola radi davanja mišljenja o Prijedlogu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima Kluba zastupnika MOST-a nezavisnih lista, održanog 5. travnja 2017., u dvorani „Janka Draškovića“ (202), Trg. Sv. Marka 6," *Hrvatski sabor*, pristupljeno 5. svibnja 2025., https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2024-07-19/182044/TRANSKRIPT_OKRUGLI_STOL.pdf. Usp. Nenad Bukvić, "E-savjetovanja o propisima i planskim dokumentima o javnoj arhivskoj službi u Hrvatskoj: analiza sudionika." *Arhivski vjesnik* 64 (2021): str. 19-20.

³⁰ Mihaela Tikvica, "Hasanbegović: 'Novi arhivski zakon dolazi od nevidljive protulustracijske pravno-političke koterije'," *Narod.hr*, 23. svibnja 2018., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://narod.hr/hrvatska/video-hasanbegovic-novi-arhivski-zakon-nas-ocekuje-dolazi-protulustracijske-koterije>.

³¹ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, NN 46/2017, čl. 21 a.

ključ.³² U reagiranju na intervju Dražena Kušena, tadašnjega predsjednika Hrvatskoga arhivističkoga društva i člana Povjerenstva Ministarstva kulture za izradu novoga zakona, odvjetnik Siniša Pavlović između ostaloga je istaknuo: »Mantra o zaštiti osobnih podataka, tobože radi pravila EU, a stvarno suprotno svim pravilima EU o zaštiti privatnosti u arhivskoj djelatnosti, nova je magla koja se nadvila nad arhive i pretendira da zamijeni maglu navodne zaštite nacionalnih interesa koja se jednostavno potrošila.«³³

U razdoblju donošenja opisanih zakonskih izmjena i s njima povezanim prijedorima, u Hrvatskoj se je provodio trogodišnji međunarodni istraživački projekt *COURAGE: Kulturna opozicija – razumijevanje baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama*, koji je financirala Europska unija preko programa Obzor 2020. Oba opisana slučaja izmjene arhivskoga zakona išla su u prilog provedbi projekta jer je na osnovu njihovih odredbi bilo moguće proširiti istraživanje na pojedine cjeline gradiva kojih su dostupnost i korištenje do tada bili znatno ograničeni. To se prvenstveno odnosi na gradivo Saveza komunista Hrvatske kao stvarne poluge političke moći u tadašnjoj socijalističkoj Hrvatskoj te gradivo Službe državne sigurnosti.³⁴

4. O projektu COURAGE: metodologija i ciljevi

Za razumijevanje konteksta nastanka izložbe *Arheologija otpora: otkrivanje zbirke kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj* i reakcija koje su na tu izložbu uslijedile, važno je objasniti širi kontekst, tj. metodologiju provedbe i ciljeve projekta COURAGE, u sklopu kojega je spomenuta izložba i nastala.

³² Mihaela Tikvica, "Zakon o arhivima (1): Sjećate li se kako je Plenković reagirao kada je Most prvi put predložio otvaranje arhiva?," *Narod.hr*, 23. lipnja 2018., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://narod.hr/hrvatska/zakon-arhivima-1-sjecate-li-se-plenkovic-reagirao-most-prvi-put-predlozio-otvaranje-arhiva>; Đurđica Ivanišević Lieb, "Što donosi novi Zakon o arhivima? Vlada štiti 'osobe koje su surađivale' s Udbom," *Glas Koncila*, 5. prosinca 2017., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://www.glas-koncila.hr/sto-donosi-novi-zakon-o-arhivima-vlada-stiti-osobe-koje-su-suradivale-s-udbom/>; "Odvjetnik obitelji Đureković tvrdi: Novi Zakon o arhivskom gradivu više zatvara arhive o Udbi, nego što ih otvara," *Direktno.hr*, 22. studenoga 2017., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://direktno.hr/direkt/odvjetnik-obitelji-durekovic-tvr-di-novi-zakon-o-arhivskom-gradivu-vise-zatvara-arhive-o-udbi-nego-sto-ih-otvara>; "Zaokret: Prava istina o novom zakonu: Arhivi Udbe opet idu pod ključ! Vlada dokumente iz razdoblja prijenosi vlasti na HDZ 1990. godine proglašila nedostupnima," *Jutarnji.hr*, 22. studenoga 2017., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/prava-istina-o-novom-zakonu-arhivi-udbe-opet-idu-pod-kljuc-vlada-dokumente-iz-razdoblja-prijenosa-vlasti-na-hdz-1990-godine-proglasila-nedostupnima-6768555>.

³³ Marinko Jurasić, "Magla nad arhivima: Odvjetnik Siniša Pavlović: Dirljiva je iskrena briga dijela hrvatske javnosti za zaštitu profesionalnih progonitelja," *Večernji.hr*, 25. ožujka 2017., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://www.vecernji.hr/vijesti/odvjetnik-sinisa-pavlovic-dirljiva-je-iskrena-briga-dijela-hrvatske-javnosti-za-zastitu-profesionalnih-progonitelja-1158670>.

³⁴ Josip Mihaljević i Teodora Shek Brnardić, "The Communist Legacy and Public Discourse in Croatia: The Examples of the Archival Collections in the Courage Registry," *Arhivski vjesnik* 63 (2020), str. 33-56.

Projekt COURAGE je 1. veljače 2016. pokrenuo konzorcij od dvanaest partnerskih institucija iz deset zemalja istočne i zapadne Europe, pod koordinacijom Istraživačkoga centra za humanističke znanosti Mađarske akademije znanosti. Nositelj projektnih aktivnosti u Hrvatskoj bio je Hrvatski institut za povijest, čiji je tim bio zadužen za istraživanje zbirke u Hrvatskoj i Sloveniji.³⁵ Jedan od glavnih rezultata projekta je mrežni registar *Courage – povezivanje zbirki*, u kojem je opisano 565 zbirki o različitim oblicima kulturne opozicije u razdoblju socijalizma. Od toga broja, opisano je 60 zbirki u vezi s Hrvatskom (*Tablica 1*), a koje su u posjedu državnih arhiva, drugih kulturno-prosvjetnih ustanova ili u privatnom vlasništvu u Hrvatskoj ili inozemstvu (Sveučilište Stanford, Institut Hoover – knjižnica i arhiv; Hrvatski papinski zavod sv. Jeronima u Rimu).³⁶ Rezultati projekta prepoznati su u široj stručnoj zajednici te je projektomnomu timu Hrvatskoga instituta za povijest dodijeljena nagrada za popularizaciju povijesti Vjekoslav Klaić za 2019. godinu.³⁷ Projektne rezultati uvršteni su i u informativno-promidžbenu publikaciju Agencije za mobilnost i programe EU pod naslovom *Obzor 2020 uspješnice u Hrvatskoj*.³⁸ S ciljem diseminacije projektnih rezultata, ali i stvaranja preduvjeta za daljnja istraživanja, realizirane su i druge aktivnosti, poput organizacije izložbi i filmskih festivala (u Budimpešti, Pragu, Varšavi, Greifswaldu, Zagrebu, Bratislavi, Bukureštu i Bruxellesu) te izrade *Priručnika COURAGE*.³⁹ Zajednička izložba svih partnerskih institucija pod naslovom *COURAGE – Risk Factors* bila je postavljena u Budimpešti, Varšavi, Pragu, Bratislavi i Bukureštu, a i dalje je mrežno dostupna.⁴⁰ U predstavljanju projekta na stranicama Europske komisije, između ostaloga je naglašen njegov dugoročni društveni utjecaj. Istaknuto je da obuhvaćanjem niza oblika (kategorija) kulturne

³⁵ "COURAGE," *Hrvatski državni arhiv*, pristupljeno 5. svibnja 2025., <http://www.arhiv.hr/Projekti-aktivnosti/Okon%C4%8Dani-projekti/COURAGE>. Više o provedbi projekta u Hrvatskoj i Sloveniji usp. Josip Mihaljević i Teodora Shek Brnardić, "COURAGE Country Reports: Croatia and Slovenia," pristupljeno 5. svibnja 2025., <http://cultural-opposition.eu/wp-content/uploads/2018/12/D29-Country-Reports-85-126.pdf>.

³⁶ "Povezivanje zbirki: Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama," *COURAGE povezivanje zbirki*, pristupljeno 5. svibnja 2025., <http://hr.cultural-opposition.eu/>.

³⁷ "Poznati dobitnici nagrada na polju historiografije za 2019. godinu," *Historiografija.hr*, 17. prosinca 2020., pristupljeno 5. svibnja 2025., <https://historiografija.hr/?p=24139>.

³⁸ *Horizon 2020: Success Stories in Croatia* (Zagreb: Agencija za mobilnost i programe EU, 2020), str. 97-98, pristupljeno 5. svibnja 2025., https://www.mobilnost.hr/cms_files/2020/07/1596200582_horizon-2020-web.pdf.

³⁹ "Filmski festival," *Courage – povezivanje zbirki*, pristupljeno 14. svibnja 2025., <http://hr.cultural-opposition.eu/activities/film-festival/>; *The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe*, ur. Balázs Apór, Péter Apór i Sándor Horváth (Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, 2018), pristupljeno 5. svibnja 2025., http://cultural-opposition.eu/wp-content/uploads/2018/12/COURAGE_Handbook_full.pdf.

⁴⁰ "The exhibition," *Risk Factors: archives of cultural opposition*, pristupljeno 5. svibnja 2025., <http://cultural-opposition.eu/courage/exhibition>.

opozicije i široko divergentnih društvenih miljea širom istočne i jugoistočne Europe, projekt pruža usporedni prikaz kulturnoga neslaganja u opsegu koji do sada nije bio dostupan.⁴¹

U sklopu projekta, kulturnom opozicijom definirane su »kulturne i društvene prakse raznih grupa i pojedinaca koje su izražavale neslaganje s komunističkim režimom i njegovom kulturnom politikom, a čije su radnje mogle varirati od anonimnog neslaganja (alternativni životni stil), prikrivenog ili javnog kritiziranja dominantne komunističke vlasti i njezinog društveno-političkog poretka, sve do otvorenog otpora diktaturi«. Zbirkom je definirana »grupa predmeta ili dokumenata, bilo privatnih bilo javnih, bilo u fizičkom, bilo u digitalnom obliku, čiji se sadržaj može identificirati kao relevantan za različite aspekte neslaganja s komunističkim režimom (politika, kultura, prakse, ideologije, svjetonazori)«. ⁴² Širok istraživački obuhvat, kao i raznovrsnost različitih oblika djelovanja podvedenih pod zajednički nazivnik »kulturna opozicija«, ilustrira i popis tema zbirki uvrštenih i opisanih u mrežnom registru (abecednim redom): alternativni oblici obrazovanja; alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevicu; avangarda, neoavangarda; cenzura; demokratska opozicija; društveni pokreti; državni nadzor; etnički pokreti; feministički pokret; film; filozofski / teoretski pokreti; glazba; iseljeničtvo/egzil; kazališne i izvedbene umjetnosti; književnost i književna kritika; kritička znanost; lijepe umjetnosti; manjinski pokreti; mirovni pokreti; nacionalni pokreti; narodna kultura; nezavisno novinarstvo; omladinska kultura; partijski disidenti; pokreti za ljudska prava; popularna kultura; preživjele žrtve progona autoritarnih / totalitarnih režima; prizivatelji savjesti; samizdat i tamizdat; studentski pokreti; umjetnosti novih medija; *underground* kultura; vizualne umjetnosti; vjerski aktivizam; zaštita okoliša; znanstvena kritika. Kao relevantne vrste sadržaja obuhvaćeni su: crteži i karikature, film, fotografije, glasovne snimke, glazbene snimke, grafike, memorabilije, namještaj, odjeća, ostala umjetnička djela, pravna i financijska dokumentacija, predmeti primijenjene umjetnosti, publikacije, rukopisi, rukotvorine, siva literatura, skulpture, slike, tehnička oprema, video snimke.⁴³ U skladu s tim, definirana su i područja interesa te tipologija gradiva (građe) povezanoga s kulturnom opozicijom u zbirkama iz razdoblja socijalističke Jugoslavije: državna kontrola (Udba, Agitprop, Sekretarijat unutrašnjih poslova, samoupravna cenzura), kulturne institucije, emigracija, vjerske institucije, radikalna ljevica, nacionalni pokreti (i nacionalne manjine),

⁴¹ Opširnije usp. "Cultural Opposition: Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries," *CORDIS – EU research results*, pristupljeno 14. svibnja 2025., <https://cordis.europa.eu/project/id/692919>.

⁴² "COURAGE connecting collections: Povezivanje zbirke kulturne opozicije iz doba socijalizma," *Hrvatski Državni Arhiv*, pristupljeno 14. svibnja 2025., http://www.arhiv.hr/Portals/0/Dokumenti/Projekti/COURAGE_letak.pdf?ver=2017-04-06-152858-000.

⁴³ "Zbirke," *Courage – povezivanje zbirki*, pristupljeno 14. svibnja 2025., <http://hr.cultural-opposition.eu/registry/?lang=hr&letterFilter=all>.

omladinska i pop kultura, umjetnost (avangarda, film, glazba, kazalište, književnost), društveni pokreti (ljudska prava, feministički, antinuklearni, ekološki), pučka kultura, partijski disidenti.⁴⁴ Pritom treba istaknuti da je na razini cjelokupnoga projekta, pa tako i istraživačkoga tima zaduženoga za opis zbirke s područja Hrvatske i Slovenije, prepoznata činjenica »da je kultura u istočnoj i jugoistočnoj Europi prije 1989. – 1990. bila izrazito dinamična sfera koju je krasila obilna raznolikost sadržaja i izraza, čak i pod uvjetima komunističke cenzure«. ⁴⁵

Opis svake zbirke uvrštene u mrežni registar *Courage* sadržava: naziv zbirke, jednu ili više ilustracija, opis povijesti zbirke i kulturnih aktivnosti, opis sadržaja zbirke, opis vrsti izvora (primjerice siva literatura u koju je svrstana »uobičajena arhivska građa poput brošura, biltena, letaka, izvješća, obavještajnih dosjea, zapisa, radnih dokumenata, zapisnika sa sastanka«), temama koje zbirka dokumentira i za čije je istraživanje relevantna, reprezentativne primjerke (digitalne preslike nekoliko predmeta ili dokumenata sadržanih u zbirci), podatke o posjedniku i lokaciji zbirke, vlasnicima i stvarateljima zbirke, zemljopisnom opsegu zbirke, podatke o jeziku ili jezicima na kojima su izvori dostupni, važnim događajima iz povijesti zbirke (primjerice primopredaja između različitih organizacija, predaja u arhiv ili neku drugu kulturno-povijesnu ustanovu, deklasifikacija podataka, objava sadržaja zbirke u publikacijama, izlaganje sadržaja zbirke na izložbama), podatke o dostupnosti te bibliografiju na osnovu koje je opis zbirke sastavljen.⁴⁶ Takva metodologija opisa odgovara projektnomu cilju da se pokaže »kako ove zbirke djeluju, koje uloge imaju u svojim društvima, i kako predstavljaju svoje gradivo i saznanja domaćoj i međunarodnoj javnosti«. ⁴⁷ Drugim riječima, u fokusu projekta bilo je prepoznavanje relevantnih zbirki, njihovo objedinjavanje, kontekstualizacija i prezentacija kao izvora za daljnja istraživanja u sklopu kojih te zbirke treba interpretirati te razjasniti raznolikost i slojevitost oblika otpora i neslaganja s nedemokratskim obilježjima režima u bivšim socijalističkim državama istočne i jugoistočne Europe, uključujući i Jugoslaviju te republike u njezinu sastavu.

⁴⁴ "COURAGE connecting collections: Povezivanje zbirki kulturne opozicije iz doba socijalizma."

⁴⁵ "Projekt," *Courage – povezivanje zbirki*, pristupljeno 14. svibnja 2025., <http://hr.cultural-opposition.eu/#project>.

⁴⁶ "Zbirke," *Courage – povezivanje zbirki*. Usp. Albert Bing, "Dogadaj (općenito): Digitalizacija časopisa Praxis i dokumentacije Korčulanske ljetne škole, 2014.," *Courage – povezivanje zbirki*, 2018., pristupljeno 14. svibnja 2025., <http://hr.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n4758>.

⁴⁷ "Projekt," *Courage – povezivanje zbirki*.

Tablica 1. Pregled zbirki vezanih uz Hrvatsku opisanih u mrežnom registru COURAGE s podatcima o glavnim temama za čije istraživanje je sadržaj zbirke relevantan (podatci su preuzeti iz opisa zbirke sa stanjem 16. svibnja 2025. godine)

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
68 000 dosjeka Službe državne sigurnosti za Hrvatsku	Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	- državni nadzor (razno) - iseljenišтво/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Akcija Tuškanac u zbirci dokumenata Službe državne sigurnosti za Hrvatsku (1971.)	Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	- državni nadzor (razno) - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - studentski pokreti
Arhivska zbirka časopisa Praxis i Korčulanske ljetne škole	Ante Lešaja	Hrvatsko filozofsko društvo	- filozofski / teoretski pokreti (neomarksisti, maoisti, reformski socijalisti itd.) - znanstvena kritika
Digitalna zbirka „Istarski borac“	Marija Petener-Lorenzin	Sveučilišna knjižnica u Puli	- književnost i književna kritika - nezavisno novinarstvo - studentski pokreti
Ekološki protesti u Omišu 1979. godine, ad hoc zbirka	- Sabor Socijalističke Republike Hrvatske - Vjesnik Ltd.	Hrvatski državni arhiv	- zaštita okoliša (npr. antinuklearni pokret)
Emigrantska zbirka Joze Kljakovića	Jozo Kljaković	Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima	- demokratska opozicija - iseljenišтво/egzil
Feministička zbirka „Žena i društvo“	Rada Iveković	- Centar za ženske studije - Rada Iveković	- feministički pokret

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Feministička zbirka Lydie Sklevicky	Lydia Sklevicky	Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - društveni pokreti (općenito) - feministički pokret
Filmska zbirka Nikše Fulgosi	Nikša Fulgosi	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - film - popularna kultura - vizualne umjetnosti
Foto arhiva Gorana Pavelića Pipe	Goran Pavelić Pipe	Goran Pavelić Pipe	<ul style="list-style-type: none"> - glazba (rock, punk, alternativa, klasična, itd.) - popularna kultura - underground kultura (općenito)
Ideološka komisija Centralnog komiteta Saveza komunističkih Hrvatske (1956. – 1965.)	Centralni komitet Saveza komunističkih Hrvatske. Ideološka komisija	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - cenzura - državni nadzor (razno) - film - nezavisno novinarstvo
Komisija za ideološko-politički rad Narodne omladine Hrvatske (1945. – 1962.)	Narodna omladina Hrvatske (NOH)	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevici - cenzura - demokratska opozicija - film - glazba (rock, punk, alternativa, klasična, itd.) - omladinska kultura - vjerski aktivizam
Komisija za ispitivanje nacionalističkih pojava u Matici iseljenika Hrvatske (1964. – 1967.)	Savez komunističkih Hrvatske. Komisija za ispitivanje nacionalističkih pojava u Matici iseljenika Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - demokratska opozicija - iseljeničtvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)

Naziv zbirke	Stvaratelji/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Komisija za kinematografiju Vlade Narodne Republike Hrvatske (1947. – 1951.)	Komisija za kinematografiju Vlade Narodne Republike Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	- cenzura - film
Komisija za vjerska pitanja Skupštine općine Vinkovci (1963. – 1993.)	Komisija za vjerska pitanja Skupštine općine Vinkovci	Državni arhiv u Vukovaru, Arhivski sabirni centar u Vinkovcima	- državni nadzor (razno) - vjerski aktivizam
Masovni pokret 1971. u Zadru, ad hoc zbirka	Romano Meštrović	Državni arhiv u Zadru	- državni nadzor (razno) - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - partijski disidenti (otpadnici od partije)
Mrežne stranice Franjo Tuđman	Franjo Tuđman	Uredništvo mrežnih stranica Franjo Tuđman	- demokratska opozicija - kritička znanost (nasuprot znanosti koju podržava država) - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - partijski disidenti (otpadnici od partije)
Osobna zbirka Gordane Vnuk	Gordana Vnuk	Gordana Vnuk	- kazalište i izvedbene umjetnosti
Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”	Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”	Hrvatski državni arhiv	- demokratska opozicija - manjinski pokreti - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Vjesnikova novinska dokumentacija	Vjesnik Ltd.	Hrvatski državni arhiv	- alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevi - cenzura - demokratska opozicija - feministički pokret - iseljenstvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - vjerski aktivizam - zaštita okoliša (npr. antinuklearni pokret)

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka Dinka Tomašića	Dinko Tomašić	Institut Hoover – knjižnica i arhiv	- demokratska opozicija - iseljništvo/egzil
Zbirka „Eksploatacija mrtvih” u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu	Mladen Stilinović	Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu	- avangarda, neoavangarda - vizualne umjetnosti
Zbirka Aleksandra Stipčevića o cenzuri	Aleksandar Stipčević	Hrvatski državni arhiv	- cenzura - demokratska opozicija - znanstvena kritika
Zbirka Ante Cilige	Ante Ciliga	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	- demokratska opozicija - iseljništvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka Augustina Juretića	Augustin Juretić	Papinski hrvatski zavod sv. Jeronima	- demokratska opozicija - iseljništvo/egzil
Zbirka Bogdana Radice	Bogdan Radica	Hrvatski državni arhiv	- demokratska opozicija - iseljništvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - pokreti za ljudska prava
Zbirka „Exat 51 i Nove tendencije” u Arhivu Tošo Dabac	Tošo Dabac	Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu	- avangarda, neoavangarda - popularna kultura
Zbirka Fištrović	Olivija Fištrović	Knjižnica i čitaonica Fran Galović Koprivnica	- demokratska opozicija - filozofski / teoretski pokreti (neomarksisti, maoisti, reformski socijalisti itd.) - iseljništvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka Grge Šore o Golom otoku	Grge Šore	Hrvatski povijesni muzej	- preživjele žrtve progona autoritarnih / totalitarnih režima

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka „Homage to Josip Broz Tito” u Muzeju suvremene umjetnosti	Tomislav Gotovac	Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu	- alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevi - kazalište i izvedbene umjetnosti - vizualne umjetnosti
Zbirka Jakše Kušana	Jakša Kušan	Jakša Kušan ⁴⁸ [1]	- iseljenišтво/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - pokreti za ljudska prava
Zbirka Jere Jareba	Jere Jareb	Hrvatski institut za povijest	- iseljenišтво/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - pokreti za ljudska prava
Zbirka Mihajla Mihajlova	Mihajlo Mihajlov	Institut Hoover – knjižnica i arhiv	- demokratska opozicija - iseljenišтво/egzil - književnost i književna kritika - pokreti za ljudska prava - vjerski aktivizam
Zbirka Mike Tripala	Ante (Miko) Tripalo	Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo	- nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - partijski disidenti (otpadnici od partije) - pokreti za ljudska prava
Zbirka Milovana Đilasa	Milovan Đilas	Institut Hoover – knjižnica i arhiv	- iseljenišтво/egzil - književnost i književna kritika - partijski disidenti (otpadnici od partije)
Zbirka Miroslava Brandta	Miroslav Brandt	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	- demokratska opozicija - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)

⁴⁸ Jakša Kušan preminuo je u Zagrebu 29. srpnja 2019. godine. Autoru nije poznat podatak u čijem posjedu se zbirka trenutno nalazi.

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka Nikole Čolaka	Nikola Čolak	Hrvatski državni arhiv	- demokratska opozicija - iseljenštvo/egzil - kritička znanost (nasuprot znanosti koju podržava država) - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka „No Art“	Vladimir Dodig Trokut	Vladimir Dodig Trokut ⁴⁹	- avangarda, neoavangarda - omladinska kultura - popularna kultura - underground kultura (općenito)
Zbirka Pagvaškoga pokreta	Pagvaška konferencija o znanosti i svjetskim problemima	Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti	- mirovni pokreti - zaštita okoliša (npr. antinuklearni pokret)
Zbirka Pavla Tijana	Pavao Tijan	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti	- demokratska opozicija - iseljenštvo/egzil - književnost i književna kritika - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka Rudija Supeka	Rudi Supek	Hrvatski državni arhiv	- filozofski / teoretski pokreti (neomarksisti, maoisti, reformski socijalisti itd.) - preživjele žrtve progona autoritarnih / totalitarnih režima - zaštita okoliša (npr. antinuklearni pokret) - znanstvena kritika
Zbirka Rуска Matulića	Rusko Matulić	Institut Hoover – knjižnica i arhiv	- demokratska opozicija - iseljenštvo/egzil - pokreti za ljudska prava

⁴⁹ Vladimir Dodig Trokut preminuo je u Zagrebu 3. rujna 2018. Prema dostupnim podatcima, 31. listopada 2020. otvoren je Antimuzej sa stalnim muzejskim postavom u Ulici Antuna Bauera 19 u Zagrebu. Antimuzej ima praksu putujućih izložbi koje postavlja u svojim art kućama. Vidjeti opširnije: Ana-Marija Topolić, „Dodite na otvorenje Antimuzeja Vladimira Dodiga Trokuta,” *Journal.hr*, 29. rujna 2020., pristupljeno 16. svibnja 2025., U Bauerovoj se otvara Antimuzej Vladimira Dodiga Trokuta.

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka „Slučajni prolaznik” u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu	Braco Dimitrijević	Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - avangarda, neoavangarda - vizualne umjetnosti
Zbirka Smiljane Rendić	Smiljana Rendić	Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - vjerski aktivizam
Zbirka „Velikoga jubileja 1976. godine”	Mario Marijević	Društvo prijatelja solinske baštine	<ul style="list-style-type: none"> - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - vjerski aktivizam
Zbirka Vinka Nikolića	Vinko Nikolić	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - demokratska opozicija - iseljništvo/egzil - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka „Za demokratizaciju umjetnosti” u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu	Marijan Molnar	Muzej suvremene umjetnosti u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - avangarda, neoavangarda - kazalište i izvedbene umjetnosti - vizualne umjetnosti
Zbirka Zvonimira Kulundžića	Zvonimir Kulundžić	Državni arhiv u Osijeku	<ul style="list-style-type: none"> - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - samizdat i tamizdat - znanstvena kritika
Zbirka dokumenta Službe državne sigurnosti za Hrvatsku o vjerskim zajednicama	Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - državni nadzor (razno) - iseljništvo/egzil - vjerski aktivizam

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka inozemne Croatice	<ul style="list-style-type: none"> - Ivo Banac - Augustin Juretić - Ante Kadić - Franjo Nevistić - Vinko Nikolić 	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	<ul style="list-style-type: none"> - demokratska opozicija - iseljništvo/egzil - književnost i književna kritika - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - nezavisno novinarstvo - partijski disidenti (otpadnici od partije) - pokreti za ljudska prava - vjerski aktivizam
Zbirka nadbiskupa Frane Franića	Frane Franić	Nadbiskupski arhiv Split	<ul style="list-style-type: none"> - vjerski aktivizam
Zbirka novinskih isječaka Ivana Aralice	Ivan Aralica	Tomislav Aralica	<ul style="list-style-type: none"> - film - književnost i književna kritika - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija)
Zbirka o zagrebačkoj klasičnoj gimnaziji	Vlatka Horvat	Vlatka Horvat	<ul style="list-style-type: none"> - alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevi - omladinska kultura - samizdat i tamizdat
Zbirka o đilasovcima u Hrvatskoj	Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - državni nadzor (razno) - partijski disidenti (otpadnici od partije)
Zbirka Matice hrvatske	Matica hrvatska	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - književnost i književna kritika - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - partijski disidenti (otpadnici od partije)

Naziv zbirke	Stvaratelj/i/sakupljači zbirke	Posjednici/vlasnici zbirke	Teme
Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama rata i porača	Krunoslav Draganović	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - iseljeničtvo/egzil - kritička znanost (nasuprot znanosti koju podržava država) - nacionalni pokreti (domoljubna opozicija) - preživjele žrtve progona autoritarnih / totalitarnih režima
Zbirka rock i disco kulture u Rijeci Velida Đekića	Velid Đekić	Velid Đekić	<ul style="list-style-type: none"> - glazba (rock, punk, alternativa, klasična, itd.) - omladinska kultura - popularna kultura
Zbirka sudskih zapisa o cenzuri Iljka Karamana	Iljko Karaman	Hrvatski državni arhiv	<ul style="list-style-type: none"> - cenzura - demokratska opozicija - državni nadzor (razno) - studentski pokreti - vjerski aktivizam
Zbirka Živka Kustića	Živko Kustić	Lucija Mihaljević	<ul style="list-style-type: none"> - vjerski aktivizam
Zbirka „Povijest homoseksualnosti u Hrvatskoj“	<ul style="list-style-type: none"> - Gordan Bosanac - Zvonimir Dobronić 	Domino-Queer Zagreb	<ul style="list-style-type: none"> - alternativni životni stilovi i otpor u svakodnevi - manjinski pokreti - pokreti za ljudska prava

5. O Izložbi Arheologija otpora

U zajedničkoj suradnji Hrvatskoga instituta za povijest i Hrvatskoga državnoga arhiva, projektni rezultati ostvareni u Hrvatskoj, između ostaloga predstavljeni su izložbom *Arheologija otpora: otkrivanje zbirke kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj*, postavljenoj u prostoru Hrvatskoga državnoga arhiva od listopada do prosinca 2018. Izložba je potom bila postavljena u Državnom arhivu u Osijeku od veljače do travnja 2019. te u Državnom arhivu u Zadru u svibnju te godine.⁵⁰ U oba slučaja, postav izložbe bio je obogaćen arhivskim dokumentima iz fondova i zbirki tih dvaju arhiva. Riječ je prvenstveno o dokumentarnoj izložbi koja najvećim dijelom obuhvaća izložke iz zbirki opisanih u registru *Courage* (Tablica 1). Međutim, pojedine teme nadopunjene su dodatnim primjerima iz fondova i zbirki Hrvatskoga državnoga arhiva koji su relevantni za projekt, ali ih se u razdoblju njegova trajanja nije stiglo detaljnije opisati u mrežnom registru *Courage*. Osnovni cilj izložbe bio je prezentirati navedene izvore, pokazati njihovu raznovrsnost te potencijal koji sadržavaju za istraživanje komunističkoga režima u Hrvatskoj i Jugoslaviji, uključujući i njegova nedemokratska obilježja. Različite stavove o nedemokratskim obilježjima jugoslavenskoga i hrvatskoga političkoga sustava, uključujući i njegovu totalitarnost, ilustrira primjerice polemika između hrvatskih povjesničara Josipa Mihaljevića i Gorana Miljana i slovenskih povjesničara Rudija Klajnšeka i Sergeja Flere.⁵¹

Prema prethodno opisanoj metodologiji i ciljevima projekta *Courage*, cilj izložbe bio je zbirke što više iskustveno približiti mogućim korisnicima, predstavljanjem ljudi koji su namjerno ili nehotice stvarali zbirke kulturne opozicije, skupljali gradivo ili kreirali sadržaj zbirki povezanih preko registra *Courage*. U uvodnoj riječi kataloga izložbe istaknuto je da će se »preko priča o protagonistima kulturne opozicije posjetitelji možda više moći povezati sa samom temom i gradom kulturne opozicije koja je ostala nepoznata i nezanimljiva široj javnosti,

⁵⁰ "Izložba 'Arheologija otpora' predstavlja se u osječkom Državnom arhivu," *Culturenet.hr*, pristupljeno 15. svibnja 2025., <https://www.culturenet.hr/izlozba-arheologija-otpora-predstavlja-se-u-osjec-kom-drzavnom-arhivu/73570>; L. Burčul, "Spisi UDBe pred očima javnosti!," *Zadarski.hr*, 13. svibnja 2019., pristupljeno 15. svibnja 2025., <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/spisi-udbe-pred-ocima-javnosti-602978>.

⁵¹ Sergej Flere i Rudi Klanjšek, "Was Tito's Yugoslavia totalitarian?," *Communist and Post Communist Studies* 47 (2014): str. 237-245; Josip Mihaljević i Goran Miljan, "Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian?," *Istorija 20. veka* 38, br. 1 (2020): str. 223-248; Sergej Flere, Rudi Klanjšek, "What typological appellation is suitable for Tito's Yugoslavia: response to Mihaljević and Miljan," *Istorija 20. veka* 38, br. 2 (2020): str. 231-244; Josip Mihaljević i Goran Miljan, "'Humanist' marxism and the communist regime with 'sparkles' of totalitarianism: the Yugoslav communist totalitarian experiment (response to Flere and Klanjšek)," *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): str. 479-500. Usp. Nenad Bukvić, *Privid demokracije: Sabor u prvim godinama komunističke Hrvatske (1945.-1953.)* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018), str. 120-134; Sergej Flere, "Was Tito's Yugoslavia Totalitarian?," *Političke perspektive* 2, br. 2 (2012): str. 7-21.

dijelom zbog nedostupnosti, a dijelom zbog političko-ideoloških predrasuda«. ⁵² Kako je dalje pojašnjeno, izložba »počinje slučajevima koji se mogu prepoznati kao otvoreni otpor i suprotstavljanje sve do prikriivenog društvenog nekonformizma, a završava djelatnicima državne i partijske kontrole koji prikazuju kako je režim tretirao neslaganje i suprotstavljanje službenoj kulturnoj politici«. ⁵³

Izložba je podijeljena u deset tema: sedam koje se odnose na kulturne opozicionare (emigranti, vjernici, disidenti, praksisovci, omladinci, umjetnici, feministice), te tri koje se odnose na njihove suzbijatelje (cenzori, ideolozi, udbaši). S obzirom na to da izložbom nije bilo moguće obuhvatiti sve što je sadržano u šezdesetak zbirki opisanih u mrežnom registru Courage, napravljen je kolaž od spomenutih deset tema i šezdesetak podtema.

6. O osvrtima na izložbu Arheologija otpora

O izložbi *Arheologija otpora* objavljen je niz osvrta u tiskanim periodičkim izdanjima, na mrežno dostupnim portalima i u pojedinim javnim istupima (predavanjima). U ovom poglavlju fokus je na osvrtu posvećene postavu te izložbe u Hrvatskom državnom arhivu.

Osvrt u časopisu *Matica: mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika* donosi osnovne podatke o samom projektu COURAGE, konceptu i sadržaju izložbe, s posebnim naglaskom na temu emigracije, potkrijepljenu izjavom koju je u prigodi otvorenja izložbe dao Jakša Kušan, urednik londonskoga časopisa *Nova Hrvatska*. Važno je naglasiti da su u osvrtu prepoznati i istaknuti primarni ciljevi izložbe na koje su upućivali autori: »Bit izložbe je pokazati slojevitost, da ništa nije crno ili bijelo, te potaknuti na promišljanje. Napravili smo jedan kolaž tema i zanimljivih mini priča kroz koje smo na neki način htjeli predstaviti te zbirke i zainteresirati naše korisnike i istraživače da se na objektivan način bave različitim temama iz razdoblja socijalističke Hrvatske.« ⁵⁴

U svojoj kulturnoj rubrici, opširan osvrt na izložbu objavio je i tjednik *Nacional*. Slično kao i u osvrtu u *Matici*, opisani su ciljevi projekta s naglaskom na mrežni registar *Courage* i koncept izložbe ilustriran konkretnim primjerima pojedinih zbirki i tema (primjerice Zbirka sudskih zapisa o cenzuri Iljka Karamana, u tadašnje vrijeme zamjenika okružnoga javnoga tužitelja u Zagrebu; Zbirka o zagrebačkoj klasičnoj gimnaziji; Zbirka novinskih isječaka Ivana Arallice; zbirke pojedinih emigranata). U osvrtu su preneseni komentari autorâ u

⁵² Nenad Bukvić i Teodora Shek Brnardić, *Arheologija otpora: otkrivanje zbirki kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018), str. 3-4.

⁵³ Bukvić i Shek Brnardić, *Arheologija otpora*, str. 4.

⁵⁴ "Izložbom 'Arheologija otpora' počelo obilježavanje Dana Hrvatskoga državnog arhiva," *Matica: mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika* 68, br. 12 (2018): str. 40-41.

kojima je istaknuto da su ovaj projekt pokušali predstaviti kao nasljeđe koje pripada svima: »Bilo nam je važno da postignemo emocionalni odmak i vremensku distancu od naših izložaka. Vrlo malo smo povijesno interpretirali dokumente, a mnogo više smo kontekstualizirali, stavljali stvari, ljude i događaje u njihov društveno-politički i kulturni kontekst. Zadatak je bio kroz mrežni registar i sadržaj potaknuti na promišljanje o vrijednosti baštine.« Također, preneseni su i stavovi autora o metodološkom pristupu provedbi projekta kojemu su u fokusu bile zbirke i predmeti uz odmak od bilo kakvoga ideološkoga svrstavanja: »Nismo htjeli politizirati jer je trebalo dezideologizirati nešto što je vezano uz ideologiju. Zbog toga se stalno u govoru o ovoj temi vraćamo na zbirke i predmete, a ne na svrstavanje pojedinih protagonista, odnosno kulturnih opozicionara, u ideološke ladice. Ako počnete problematizirati što je tko mislio o tome, već ste u rovovima. Mi smo pustili da građa i zbirke same pričaju svoju priču.«⁵⁵ U kontekstu opisanoga, treba komentirati naslov osvrta koji autori izložbe nisu autorizirali: *Socijalizam treba biti kulturna baština koja pripada svima*. Izraz *socijalizam* označava ideologiju koja »obuhvaća širok spektar pokreta i ideja koji se razlikuju po ciljevima i sredstvima kako ih ostvariti, od demokratskih i reformističkih do revolucionarnih i nasilnih«, uključujući i »društveno uređenje zasnovano na jednostranačkoj autoritarnoj vlasti komunističkih stranaka«.⁵⁶ Zadržavajući se na razini naslova, a ne uzimajući u obzir cjelokupni sadržaj osvrta, čitatelja se može navesti na zaključak da autori izložbe pod kulturnim nasljeđem promoviraju socijalizam kao ideologiju (iako se jasno distanciraju od bilo kakve prakse ideologizacije), a ne, što je ispravno, izvore nastale u razdoblju komunističke vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji s ciljem objektivnoga bavljenja njezinim različitim obilježjima. Spomenutim naslovom zamijenjen je prvotni naslov, koji su autori izložbe autorizirali, a koji jasno upućuje na sadržaj i bit onoga što se je htjelo reći izložbom: »Kako deideologizirati prvorazrednu ideološku temu«. U odgovoru povodom reakcije na tu jednostranu promjenu naslova, autorima je odgovoreno da je naslov urednička politika i da se naslov ne autorizira. Kao svojevrsna isprika, izražena je nada da autori zbog toga neće imati problema: »nadam se da nećete imati problema i da će ljudi shvatiti kako novinarstvo funkcionira i da ste vi svoj dio korektno odradili i dubinski predstavili izložbu«.⁵⁷

Za razliku od prethodnoga osvrta u *Nacionalu*, zbog čijega su naslova izložba i njezini autori na svojevrsni način "obojani u crveno" kao navodni promotori očuvanja, tj. *baštinizacije* ideologije socijalizma provedene od strane komunističke partije, u listu *Novosti: samostalni srpski tjednik* objavljen je kritički osvrt na izložbu pod naslovom *Antikomunistička čorba*. U podnaslovu se navodi

⁵⁵ Kristina Olujić, "Socijalizam treba biti kulturna baština koja pripada svima", *Nacional*, br. 1069 (16. listopada 2018): str. 54-57.

⁵⁶ "Socijalizam," *Proleksis enciklopedija online*, 4. travnja 2017., pristupljeno 12. lipnja 2025., <https://proleksis.lzmk.hr/3480/>.

⁵⁷ Prepiska elektroničkom poštom od 18. listopada 2018. godine u posjedu autora članka.

da je »izložba koja nenaučnim metodama u isti koš trpa Džonija Štulića i Franju Tuđmana, Rudija Supeka i Bruna Bušića, praksisovce i ustašku emigraciju, nastala u sklopu evropskog projekta COURAGE, kukavičkog pokušaja prekrajanja kulturne povijesti socijalističke Jugoslavije«. Između ostaloga, dalje se ocjenjuje da je »težište izložbe očito posvećeno borcima za hrvatstvo, gdje se kulturalnim sredstvima bavimo uvjetno, dok klasični kulturnjaci ovdje postaju trećepezivci«. Obrazlažući nespojivost pojedinih tema, podtema, događaja i osoba u sklopu izložbe, ističe se da to »ukazuje na traljavost ili ultimativnu manipulaciju«, a cjelokupni projekt COURAGE ocjenjuje kao »kukavički pokušaj reakcionarnog prekrajanja činjenica o historijskim situacijama i odnosima, na valu usporedivih aktualnih sravnjivanja 'svih totalitarizama' pod isti odiozni krov«. Na kraju se zaključuje kako projekt »ispire prljavštinu iz sistema kojem pripada, radi kontrasta blateći onaj suprotstavljeni, jer po sebi nalazi sve manje argumenata za vlastitu obranu«. ⁵⁸ Na osnovu citiranih mišljenja o znanstvenoj vrijednosti projekta i u sklopu njega realiziranih aktivnosti, uključujući i izložbu *Arheologija otpora*, moguće je ustvrditi da je opisani osvrt "ideološki motiviran". Moguće bi bio objektivniji da su autor osvrta i konzultirani stručnjaci (povjesničarka umjetnosti Sanja Horvatinčić i povjesničar Josip Jagić, »istraživač 20. stoljeća i član Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju«) u njegov sadržaj uvrstili obuhvat i značajnije izraza *kulturna baština neslaganja* definiranoga u sklopu projekta, a što je opisano i na njegovim mrežnim stranicama te u uvodnom tekstu kataloga izložbe (radnje koje su mogle varirati od anonimnoga neslaganja, prikrivenoga ili javnoga kritiziranja dominantne komunističke vlasti i njezina društveno-političkoga poretka, sve do otvorenoga otpora diktaturi). Osvrtu se može prigovoriti i na izostavljanju pojašnjenja o osnovnim ciljevima mrežnoga registra i izložbe, a to je, kao što je već spomenuto, predstavljanje raznovrsnih zbirki u privatnom i javnom vlasništvu kao poticaj za daljnja istraživanja različitih obilježja komunističkoga sustava vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji, uključujući i slojevitost njegovih kulturnih politika.

Sličan kritički osvrt kao u tjedniku *Novosti* objavljen je na portalu *Kulturpunkt.hr* pod naslovom *Borges u zemlji revizionizma*, u kojem se već u podnaslovu ocjenjuje da je izložba »revizionističko događanje, bizarno onoliko koliko je politički zloćudno«. Navodeći primjere pojedinih tema i povijesnih izvora predstavljenih na izložbi, za autore se navodi da su uspjeli »nadmašiti vrlo visoke standarde revizionističkog delirija kojima svjedočimo u posljednje vrijeme«, da je izložba »revizionističko događanje čiji je učinak s jedne strane simplifikacija jugoslavenskoga sustava i prikrivanje njegovih emancipatorskih dostignuća, a s druge strane relativizacija ustaštva i nacizma«, te da postoje »dijelovi izložbe u kojima se pleše s relativizacijom nacizma i holokausta«. Kao jedan od glavnih argumenata

⁵⁸ Igor Lasić, "Antikomunistička čorba," *Novosti: samostalni srpski tjednik* 19, br. 983 (19. listopada 2018): str. 27-28.

za te teze koristi se činjenica da su autori u temu o cenzuri uvrstili popis zabranjenih knjiga iz 1946., na kojem je i brošura Nikolaja Fedorova iz 1942. o povezanosti židovstva i boljševizma te naslovnicu te brošure. Kao daljnji argument o navodnoj relativizaciji nacizma i holokausta, autor osvrtu navodi podatak da je digitaliziranu verziju te brošure (*Boljševizam i židovstvo: u povodu 25-godišnjice ruske revolucije 1917.-1942.*) »moguće pronaći na hrvatskom dijelu neonacističke stranice Der Stürmer.«⁵⁹ S druge strane, pritom prešućuje da se uvidom u mrežno dostupne kataloge može pronaći podatak da tiskani primjerak te brošure postoji primjerice u zaštićenom fondu Knjižnica grada Zagreba te u knjižnom fondu Odsjeka za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.⁶⁰ U tom smislu, moglo bi se postaviti pitanje relativiziraju li onda time i te institucije nacizam i holokaust ili, kao što smatra autor ovoga rada, čuvaju i omogućavaju korištenje povijesnoga izvora relevantnoga za istraživanje i razumijevanje nedemokratskih obilježja, kako nacističkoga tako i ustaškoga režima. Također, autor osvrtu na izložbu, a suprotno mišljenju autora ovoga članka, izostavlja uputiti na vjerojatnost da je spomenuta brošura uvrštena na popis zabranjenih knjiga i zbog toga što između ostaloga kritizira Lenjinovu boljševičku ideologiju, koja je zajedno sa staljinizmom činila uzor po kojem je u prvim godinama po završetku Drugoga svjetskoga rata uspostavljen jugoslavenski komunistički društveno-politički poredak.⁶¹ Na kraju, autor osvrtu ocjenjuje kako je izložba »savršen primjer društvenih i akademskih tendencija s kojima ćemo se sve više trebati suočavati i razotkrivati njihovu političku i ideološku toksičnost.«⁶² Kao i u slučaju osvrtu u *Novostima*, umjesto fokusa na predstavljanju povijesnih izvora i poticaju za njihovo korištenje u istraživanjima, naglasak je stavljen na tezu o povijesnom revizionizmu i pokušaj "etiketiranja" autora izložbe kao relativizatora nedemokratskih režima i zločina iz razdoblja Drugoga svjetskoga rata.

Na portalu *Nomad* dostupno je predavanje koje je hrvatska književnica i esejistica Dubravka Ugrešić održala 2. prosinca 2018. na skupu *Muzealizacija Jugoslavije* u Domu omladine u Beogradu, u organizaciji Muzeja Jugoslavije i Platforme za savremenu umjetnost Kiosk. U tom predavanju Ugrešić se kritički

⁵⁹ Lujo Parežanin, "Borges u zemlji revizionizma," *Kulturpunkt.hr*, 29. listopada 2018., pristupljeno 18. lipnja 2025., <https://kulturpunkt.hr/tema/borges-u-zemlji-revizionizma/>.

⁶⁰ "Boljševizam i židovstvo : u povodu 25-godišnjice ruske revolucije 1917.-1942. / [Nikolaj Fedorov]," *Katalog Knjižnica grada Zagreba*, pristupljeno 18. lipnja 2025., <https://katalog.kgz.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?currentPage=1&searchById=1&sort=0&age=0&spid=1&spv=0=bolj%c5%a1evizam&mid=0&vzid=0&selectedId=568001613>; "Boljševizam i židovstvo : u povodu 25-godišnjice ruske revolucije 1917.-1942. / [Nikolaj Fedorov]," *Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, pristupljeno 18. lipnja 2025., <https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=968261>.

⁶¹ Usp. Biljana Kašić, "Marksizam – lenjinizam i KPJ 1945-1950: (Između programatskog htjenja i ideologijske funkcije)," *Povijesni prilozi* 6, br. 6 (1987): str. 139-215; Katrin Boeckh, "Vjerski progono u Jugoslaviji 1944.-1953.: staljinizam u titoizmu," *Časopis za savremenu povijest* 38, br. 2 (2006): str. 403-431; Bukvić, *Privid demokracije*, str. 31-61. i 109-120.

⁶² Parežanin, "Borges u zemlji revizionizma."

osvrnula i na izložbu *Arheologija otpora*, stavljajući ju, kao i prethodna dva opisana osvrta, u kontekst ideologizacije i povijesnoga revizionizma, općenito navodeći da »danas vojske nekvalificiranih povjesničara rade na brisanju antifašističke povijesti i ozakonjenju drugačijih povijesnih verzija«. O samoj izložbi, između ostaloga je istaknula kako su »kustosi izložbe bili vođeni velikom idejom da je svaki otpor naprosto otpor te da je opozicija naprosto opozicija te da sve totalitarizme treba izjednačiti što je, usput rečeno, najagresivnija, najgluplja i najlažljivija ideološka floskula u postjugoslavenskoj ideološkoj zoni, i šire«. Dalje navodi kako nas »ovaj vremenski najsvježiji primjer hrvatskog povijesnoga revizionizma, čija je strategija uporna destigmatizacija ustaškog pokreta, ustaške Nezavisne države Hrvatske i njezina zloglasnog lidera Ante Pavelića, negiranje postojanja nacističkih logora u Hrvatskoj, kao i negiranje zločina koje su Hrvati činili za vrijeme protekloga rata, vraća unazad, u drugo vrijeme i drugi geografski prostor«. Ne ulazeći u motive njezina takvoga izričaja, Ugrešić zatim pokušava diskreditirati i obezvrijediti autore izložbe na osobnoj i profesionalnoj razini: »Negdje su, na nekim novinskim stranicama koje su izvještavale o izložbi 'Arheologija otpora, otkrivanje zbirke kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj', bljesnula i lica kuratora izložbe, mladića nevinog okruglog lica i plavog pogleda koji ne izražava ništa, i mlade žene na čijem je licu kamera ulovila neugodno lukav izraz. Dok sam promatrala ta pravovjerna, glatka lica, pogodila me misao da su to oni, anđeli smrti, da su to i moji budući egzekutori, da upravo tako izgledaju, da su se infiltrirali u važne državne institucije, u državne arhive, u međunarodne networke kako bi, izdašno financirani iz brojnih komisija u kojima rade isti takvi anđeli, svojim nevidljivim krilima rasčistili i pobacali u smeće sve što je za baciti, sve što ne služi ničemu, da bi sve zajedno, sve ljudske napore, pobacali na jednu hrpu. [...] Promatrala sam fotografiju dvoje mladih anđela ravnodušnih lica i pitala se koliko ih još ima: desetine, stotine, stotine tisuća?«⁶³ U jednom kasnijem osvrtu na portalu *Novosti* taj se njezin komentar interpretira kao način kojim »metaforu ideološke kosturnice razvija u karakterističan stilski krešendo«.⁶⁴ Tekst navedenoga izlaganja iz 2018. objavljen je godinu dana poslije u zbirki eseja *Doba kože*, pri čemu se za njegov naslov upravo koristi naslov spomenute izložbe *Arheologija otpora*.⁶⁵ U studenom 2020. taj je tekst objavljen i na engleskom jeziku na stranicama *The New York Review of Books*, kao najava američkoga izdanja njezine spomenute zbirke eseja *Doba kože*. U podnaslovu je Ugrešić iznijela stav kako »se vojska nekvalificiranih povjesničara danas muči, brišući antifašističku povijest i

⁶³ Dubravka Ugrešić, "Ugrešić: Prilagodba, suradnja ili otpor," *Nomad.ba*, 12. travnja 2019., pristupljeno 23. lipnja 2025., https://nomad.ba/prilagodba_suradnja_otpor.

⁶⁴ Boris Postnikov, "Hrvatska do New Yorka," *Novosti*, 26. prosinca 2020., pristupljeno 23. lipnja 2025. <https://www.portalnovosti.com/neprijateljska-propaganda-hrvatska-do-new-yorka/>.

⁶⁵ Dubravka Ugrešić, *Doba kože* (Zaprešić: Fraktura, 2019).

legitimizirajući revizionističke verzije.«⁶⁶ Na takav osvrt na izložbu, projekt COURAGE u cjelini, te pokušaj diskreditiranja autora izložbe, reagirao je povjesničar Ulf Brunnbauer s Instituta za istočne i jugoistočne studije Sveučilišta u Regensburgu, koji je i osobno kao istraživač i koordinator projektnoga tima u sklopu svoje institucije sudjelovao u provedbi projekta. U svojoj reakciji Brunnbauer ističe neprimjerenost oslovljavanja hrvatskih povjesničara koji su sudjelovali na projektu “anđelima smrti” i potencijalnim “egzekutorima” samo zato što oni ne dijele njezin pogled na prošlost i zato što njihova izložba po njezinu mišljenju krivotvori disidentsku scenu. Također ističe da se na temelju detaljnijega poznavanja projekta može uvidjeti da projekt nipošto ne izjednačava totalitarizme, da se protivi jednostranim interpretacijama i da među razne oblike kulturnoga otpora socijalističkim režimima uvodi brižljive distinkcije. Također ističe kako su arhivske i umjetničke zbirke koje svjedoče o različitim oblicima neslaganja, odnosno kulturne opozicije državnomu socijalizmu važan resurs za društveno preispitivanje u današnjoj Europi, koja ponovno svjedoči o pojavi režima s autoritarnim tendencijama. U skladu s tim, navodi, osnovni cilj toga projekta, financiranoga od strane Europske unije, bio je osigurati bolju vidljivost tih resursa, njihovo bolje razumijevanje i korištenje njihova istraživačkoga potencijala.⁶⁷ U osvrtu na tu polemiku između Dubravke Ugrešić i Ulfa Brunnbauera, na portalu *Novosti*, ipak se “priznaje” da »na službenim stranicama projekta doista čitamo rečenice koje govore o razlistanim tendencijama, proturječjima i ambivalencijama kulturne politike Jugoslavije«, ali se ipak ponovno domeće kritika: »Negdje između COURAGE-ove službene stranice i njegove zagrebačke stanice – međutim – kao da je nastao kratki spoj.«⁶⁸ Ta, kao i ranije opisane kritike, mogu se ocijeniti kao međusobno kontradiktorne, tim više što sustavno ignoriraju pojašnjenje iz same uvodne riječi kataloga izložbe, prema kojemu je osnovni cilj izložbe predstaviti dio izvora opisanih u registru *Courage*, identificiranih u različitim baštinskim i znanstvenim ustanovama te kod privatnih osoba.

7. Zaključak

Arhivistička zajednica u Hrvatskoj u posljednjih dvadesetak godina aktivno propituje svoju društvenu ulogu, djelatnost i profesionalnu etiku posebno u pogledu tema kao što su oblikovanje društvenoga (kolektivnoga) identiteta i povijesne memorije. Takva propitivanja u skladu su i s relativno nedavnim

⁶⁶ Dubravka Ugrešić, “An Archaeology of Resistance,” *The New York Review*, 16. studenoga 2020., pristupljeno 24. lipnja 2025., <https://www.nybooks.com/online/2020/11/16/an-archaeology-of-resistance/>.

⁶⁷ Ulf Brunnbauer, “The History of Resistance: An Exchange,” *The New York Review*, 16. prosinca 2020., pristupljeno 23. lipnja 2025., <https://www.nybooks.com/online/2020/12/16/history-of-resistance-an-exchange/>.

⁶⁸ Postnikov, “Hrvatska do New Yorka.”

prijedlozima mjera koje je u *Dokumentu dijaloga* iz veljače 2018. iznijelo Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima. Poticaj za pisanje rada proizišao je iz recentnih javno organiziranih događaja i medijskih istupa, među kojima se posebno istaknula tema obilježavanja osamdesete godišnjice završetka Drugoga svjetskoga rata u Europi, a koji, prema mišljenju autora, upućuju na to da su u hrvatskom društvu još uvijek prisutne intenzivne ideološke podjele po pitanju suočavanja s posljedicama nedemokratskih režima tijekom dvadesetoga stoljeća. Kao svojevrsna studija slučaja za obradu teme, korišten je primjer iskustava u provedbi međunarodnoga projekta COURAGE, te u sklopu njega pripremljene izložbe *Arheologija otpora*. Na temelju više kritičkih osvrtâ na projekt, a prije svega na samu izložbu, pokazuje se da su, suprotno primarnomu profesionalnomu i stručnomu zalaganju suradnika na projektu i autorâ izložbe da objektivno prezentiraju relevantne izvore i potaknu daljnja istraživanja različitih obilježja kulturnih politika u razdoblju socijalističke Jugoslavije i Hrvatske, njihovi kritičari nastojali učiniti upravo suprotno: dodatno ideologizirati ono što su autori izložbe nastojali na bilo koji način deideologizirati. Ovim radom nastoji se potaknuti arhive te druge javne i privatne posjednike na još veće zalaganje u prezentaciji i informiranju znanstvene i šire javnosti o raznovrsnosti i informacijskoj vrijednosti izvora koje posjeduju za istraživanje tema koje se odnose na suočavanje s posljedicama nedemokratskih režima.

POPIS IZVORA

Arhivsko gradivo

Korespondencija u posjedu autora članka.

Službena glasila i tisak

Matica: mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika (Zagreb), 2018.

Nacional (Zagreb), 2018.

Narodne novine (Zagreb), 2017, 2018.

Novosti: samostalni srpski tjednik (Zagreb), 2018.

Literatura

Accornero, Guya. “‘Everything was Possible’: Emotions and Perceptions of the Past Among Former Portuguese Antifascist Activists.” *Mobilization* 24, br. 4 (2019): str. 439-453.

Arhiv – kolektivni identitet i osobna sjećanja: 55. savjetovanje hrvatskih arhivista, ur. Radoslav Zaradić. Zagreb: Hrvatsko arhivističko društvo, 2024.

Benovska-Sabkova, Milena, Monika Vrzgulová. “Memory of the Communism Past as a Research Field.” *Slovenský národopis* 69, br. 2 (2021): str. 194-204.

Bing, Albert. “Događaj (općenito): Digitalizacija časopisa Praxis i dokumentacije Korčulanske ljetne škole, 2014.” *Courage – povezivanje zbirki*, 2018. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <http://hr.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n4758>.

Boeckh, Katrin. “Vjerski progono u Jugoslaviji 1944.-1953.: staljinizam u titoizmu.” *Časopis za suvremenu povijest* 38, br. 2 (2006): str. 403-431.

“Boljševizam i židovstvo : u povodu 25-godišnjice ruske revolucije 1917.-1942. / [Nikolaj Fedorov].” *Katalog Knjižnica grada Zagreba*. Pristupljeno 18. lipnja 2025. <https://katalog.kgz.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?¤tPage=1&searchById=1&sort=0&age=0&spid0=1&spv0=bolj%c5%a1evizam&mdid0=0&vzid0=0&selectedId=568001613>.

“Boljševizam i židovstvo : u povodu 25-godišnjice ruske revolucije 1917.-1942. / [Nikolaj Fedorov].” *Digitalna zbirka i katalog Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Pristupljeno 18. lipnja 2025. <https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=968261>.

Brunnbauer, Ulf. “Remembering Communism During and After Communism.” *Contemporary European History* 21, br. 3 (2012): str. 493-505.

Brunnbauer, Ulf. “The History of Resistance: An Exchange.” *The New York Review*, 16. prosinca 2020. Pristupljeno 23. lipnja 2025. <https://www.nybooks.com/online/2020/12/16/history-of-resistance-an-exchange/>.

Bukvić, Nenad, Teodora Shek Brnardić. *Arheologija otpora: otkrivanje zbirki kulturne opozicije u socijalističkoj Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.

Bukvić, Nenad. “E-savjetovanja o propisima i planskim dokumentima o javnoj arhivskoj službi u Hrvatskoj: analiza sudionika.” *Arhivski vjesnik* 64 (2021): str. 13-38.

Bukvić, Nenad. *Privid demokracije: Sabor u prvim godinama komunističke Hrvatske (1945.-1953.)*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.

Burčul, L. “Spisi UDBE pred očima javnosti!” *Zadarski.hr*, 13. svibnja 2019. Pristupljeno 15. svibnja 2025. <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/zadar-plus/spisi-udbe-pred-ocima-javnosti-602978>.

“COURAGE connecting collections: Povezivanje zbirki kulturne opozicije iz doba socijalizma.” *Hrvatski državni arhiv*. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <http://>

www.arhiv.hr/Portals/0/Dokumenti/Projekti/COURAGE_letak.pdf?ver=2017-04-06-152858-000.

“COURAGE.” *Hrvatski državni arhiv*. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <http://www.arhiv.hr/Projekti-i-aktivnosti/Okon%C4%8Dani-projekti/COURAGE>.

“Cultural Opposition: Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries.” *CORDIS – EU research results*. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <https://cordis.europa.eu/project/id/692919>.

Cvijanović, Hrvoje. “On memory politics and memory wars: A critical analysis of the Croatian Dialogue Document.” *Politička misao* 55, br. 4 (2018): str. 109-146.

Čosić, Stjepan, Vlatka Lemić. “Rad arhiva u uvjetima suprotstavljenih utjecaja: država – društvo – korisnici.” *Arhivski vjesnik* 49 (2006): str. 7-19.

Delaye, Dijana. “Suočavanje s prošlošću.” *Međunarodne studije* 15, br. 2 (2015): str. 61-77.

“Filmski festival.” *Courage – povezivanje zbirki*. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <http://hr.cultural-opposition.eu/activities/film-festival/>.

Flere, Sergej, Rudi Klanjšek. “Was Tito’s Yugoslavia totalitarian?” *Communist and Post Communist Studies* 47 (2014): str. 237-245.

Flere, Sergej, Rudi Klanjšek. “What typological appellation is suitable for Tito’s Yugoslavia: response to Mihaljević and Miljan.” *Istorija 20. veka* 38, br. 2 (2020): str. 231-244.

Flere, Sergej. “Was Tito’s Yugoslavia Totalitarian?” *Političke perspektive* 2, br. 2 (2012): str. 7-21.

Glavaš Kovačić, Lada. “Kako do pomirenja i suočavanja s prošlošću?” *Političke analize* 3, br. 12 (2012): str. 61-64.

Hina. “Jonjić: ‘Zagreb 8. svibnja 1945. godine nije oslobođen, već okupiran’.” *Jutarnji.hr*, 8. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jonjic-zagreb-8-svibnja-1945-godine-nije-osloboden-vec-okupiran-15581878>.

Hina. “SNV i SABA obilježili godišnjicu partizanskog proboja na Biljegu.” *Prigorski.hr*, 17. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://prigorski.hr/snv-i-saba-obiljezili-godisnjicu-partizanskog-proboja-na-biljegu/>.

Historical Memory of Central and East European Communism, ur. Agnieszka Mrozik i Stanislaw Holubec. New York: Routledge, 2018.

Horizon 2020: Success Stories in Croatia. Zagreb: Agencija za mobilnost i programe EU, 2020. Pristupljeno 5. svibnja 2025. https://www.mobilnost.hr/cms_files/2020/07/1596200582_horizon-2020-web.pdf.

Husak, Eugen. "Pobjeda nad fašizmom: 80 godina od oslobođenja Zagreba." *Hrvatska radiotelevizija*, 8. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/pobjeda-nad-fasizmom-80-godina-od-oslobodenja-zagreba-12146946>.

Ivanišević Lieb, Đurđica. "Što donosi novi Zakon o arhivima? Vlada štiti 'osobe koje su surađivale' s Udbom." *Glas Koncila*, 5. prosinca 2017. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://www.glas-koncila.hr/sto-donosi-novi-zakon-o-arhivima-vlada-stiti-osobe-koje-su-suradivale-s-udbom/>.

"Izložba 'Arheologija otpora' predstavlja se u osječkom Državnom arhivu." *Culturenet.hr*. Pristupljeno 15. svibnja 2025. <https://www.culturenet.hr/izlozba-arheologija-otpورا-predstavlja-se-u-osječkom-drzavnom-arhivu/73570>.

"Izložbom 'Arheologija otpora' počelo obilježavanje Dana Hrvatskoga državnog arhiva." *Matica: mjesečna revija Hrvatske matice iseljenika* 68, br. 12 (2018): str. 40-41.

Jovanović, Nenad. "Tito ponovo među Zagrepčanima." *Portalnovosti.com*, 14. lipnja 2025. Pristupljeno 24. lipnja 2025. <https://www.portalnovosti.com/tito-ponovo-medu-zagrepčanima/>.

Jurasić, Marinko. "Magla nad arhivima: Odvjetnik Siniša Pavlović: Dir-ljiva je iskrena briga dijela hrvatske javnosti za zaštitu profesionalnih progonite-lja." *Večernji.hr*, 25. ožujka 2017. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://www.vecernji.hr/vijesti/odvjetnik-sinisa-pavlovic-dirljiva-je-iskrena-briga-dijela-hrvatske-javnosti-za-zastitu-profesionalnih-progonitelja-1158670>.

Kašić, Biljana. "Marksizam – lenjinizam i KPJ 1945-1950. (Između programatskog htjenja i ideološke funkcije)." *Povijesni prilozi* 6, br. 6 (1987): str. 139-215.

Kisić Kolanović, Nada. "O suočavanju s prošlošću – razgovor s Louise L. Lambrichs." *Časopis za suvremenu povijest* 43, br. 2 (2011): str. 589-604.

Klasić, Hrvoje. "Okolo suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj još ima mnogo posla." *24sata.hr*, 26. travnja 2025. Pristupljeno 9. lipnja 2025. <https://www.24sata.hr/news/okolo-suočavanja-s-prosloscu-u-hrvatskoj-jos-ima-mnogo-posla-1047564>.

Klicperova-Baker, Martina, Jaroslav Košťál. "Post-communist democracy vs. Totalitarianism: Contrasting patterns of need satisfaction and societal frustration." *Communist and Post-Communist Studies* 50, br. 2 (2017): str. 99-111.

“Konačni prijedlog Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, drugo čitanje, P.Z. br. 219 - predlagateljica: Vlada Republike Hrvatske.” *Hrvatski sabor*. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://www.sabor.hr/hr/sjednice-sabora/konacni-prijedlog-zakona-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima-drugo-citanje-pz-br-219-0>.

Lasić, Igor. “Antikomunistička čorba.” *Novosti: samostalni srpski tjednik* 19, br. 983 (19. listopada 2018): str. 27-28.

“Macelj Održana komemoracija žrtvama Blajburške tragedije i Križnoga puta.” *Nacional.hr*, 18. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://www.nacional.hr/macelj-odrzana-komemoracija-zrtvama-blajburske-tragedije-i-kriznoga-puta/>.

Mihaljević, Josip, Goran Miljan. “‘Humanist’ marxism and the communist regime with ‘sparkles’ of totalitarianism: the Yugoslav communist totalitarian experiment (response to Flere and Klanjšek).” *Istorija 20. veka* 39, br. 2 (2021): str. 479-500.

Mihaljević, Josip, Goran Miljan. “Was Tito’s Yugoslavia not Totalitarian?” *Istorija 20. veka* 38, br. 1 (2020): str. 223-248.

Mihaljević, Josip, Teodora Shek Brnardić. “COURAGE Country Reports: Croatia and Slovenia.” Pristupljeno 5. svibnja 2025. <http://cultural-opposition.eu/wp-content/uploads/2018/12/D29-Country-Reports-85-126.pdf>.

Mihaljević, Josip, Teodora Shek Brnardić. “The Communist Legacy and Public Discourse in Croatia: The Examples of the Archival Collections in the Courage Registry.” *Arhivski vjesnik* 63 (2020), str. 33-56.

“Novi odjeci i polemičke reakcije povodom Deklaracije HAZU o hrvatskom povijesnom grbu.” *Historiografija.hr*, 17. lipnja 2025. Pristupljeno 24. lipnja 2025. <https://historiografija.hr/?p=47012>.

“Njegujemo kulturu sjećanja odajući dužni pijetet žrtvama svih totalitarnih režima.” *Vlada Republike Hrvatske*, 17. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://vlada.gov.hr/vijesti/njegujemo-kulturu-sjecanja-odajuci-duzni-pijetet-zrtvama-svih-totalitarnih-rezima/42418?lang=hr>.

“Odvjetnik obitelji Đureković tvrdi: Novi Zakon o arhivskom gradivu više zatvara arhive o Udbi, nego što ih otvara.” *Direktno.hr*, 22. studenoga 2017. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://direktno.hr/direkt/odvjetnik-obitelji-durekovic-tvrdi-novi-zakon-o-arhivskom-gradivu-vise-zatvara-arhive-o-udbi-nego-sto-ih-otvara-104848/>, potpisano: mjš.

Olujić, Kristina. “Socijalizam treba biti kulturna baština koja pripada svima.” *Nacional*, br. 1069 (16. listopada 2018): str. 54-57.

Parežanin, Lujo. "Borges u zemlji revizionizma." *Kulturpunkt.hr*, 29. listopada 2018. Pristupljeno 18. lipnja 2025. <https://kulturpunkt.hr/tema/borges-u-zemlji-revizionizma/>.

Pekica, Marin. "Kultura sjećanja i suočavanje s prošlošću – primjer sela u Istri." *Povijest u nastavi* 33, br. 1 (2022): str. 151-159.

Penić, Goran. "Zaokret: Prava istina o novom zakonu: Arhivi Udbe opet idu pod ključ! Vlada dokumente iz razdoblja prijenosi vlasti na HDZ 1990. godine proglasila nedostupnima." *Jutarnji.hr*, 22. studenoga 2017. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/prava-istina-o-novom-zakonu-arhivi-udbe-opet-idu-pod-kljuc-vlada-dokumente-iz-razdoblja-prijenosa-vlasti-na-hdz-1990-godine-proglasila-nedostupnima-6768555>.

Pixsell. "Hasanbegović: 'Ova zagrebačka vlast je sljednik jugoslavenskog komunizma.'" *YouTube*, 8. svibnja 2025. Pristupljeno 9. lipnja 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=fjBKUSxnaA>.

Postnikov, Boris. "Hrvatska do New Yorka." *Novosti*, 26. prosinca 2020. Pristupljeno 23. lipnja 2025. <https://www.portalnovosti.com/neprijateljska-propaganda-hrvatska-do-new-yorka/>.

"Povezivanje zbirki: Kulturna opozicija – razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama." *COURAGE povezivanje zbirki*. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <http://hr.cultural-opposition.eu/>.

"Poznati dobitnici nagrada na polju historiografije za 2019. godinu." *Historiografija.hr*, 17. prosinca 2020. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://historiografija.hr/?p=24139>.

"Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima, prvo čitanje, P.Z. br. 104 - predlagatelj: Klub zastupnika Mosta nezavisnih lista." *Hrvatski sabor*. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://www.sabor.hr/hr/sjednice-sabora/prijedlog-zakona-o-izmjenama-i-dopunama-zakona-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima-0>.

"Projekt." *Courage – povezivanje zbirki*. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <http://hr.cultural-opposition.eu/#project>.

"S pijetetom se prisjećamo svih onih koji su nakon Drugoga svjetskog rata ubijeni osvetnički i bez suđenja." *Vlada Republike Hrvatske*, 17. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://vlada.gov.hr/vijesti/s-pijetetom-se-prisjecamo-svih-onih-koji-su-nakon-drugoga-svjetskog-rata-ubijeni-osvetnicki-i-bez-sudjenja/44453?lang=hr>.

Sandić, Srđan. "Titu posvećena izložba u centru Zagreba. Kustos: 'On ovdje nije bezgrešni državnik, nego vođa otpora.'" *Telegram.hr*, 17. lipnja 2025. Pristupljeno

24. lipnja 2025. <https://www.telegram.hr/kultura/titu-posvecena-izlozba-u-centru-zagreba-kustos-on-ovdje-nije-bezgresni-drzavnik-nego-voda-otpora/>.

“Socijalizam.” *Proleksis enciklopedija online*, 4. travnja 2017. Pristupljeno 12. lipnja 2025. <https://proleksis.lzmk.hr/3480/>.

Srpsko privredno društvo Privrednik. “Bleiburg – tri različita pogleda.” *YouTube*, 13. svibnja 2025. Pristupljeno 9. lipnja 2025. https://www.youtube.com/watch?v=dFdUq-6-K_A.

Stobaugh, James P. *World History: Observations and Assessments from Creation to Today*. Green Forest: Master Books, 2012.

Sutlić, Korana. “Povratak Josipa Broza Tita u strogo središte Zagreba.” *Jutarnji.hr*, 14. lipnja 2025. Pristupljeno 24. lipnja 2025. <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/izlozba-sjecanje-na-pobjedu-povratak-josipa-broza-tita-u-strogo-srediste-zagreba-15594305>.

Špero, Tia. “Titova skulptura u samom centru Zagreba baca rukavicu u lice i ljevici i desnici.” *Vecernji.hr*, 17. lipnja 2025. Pristupljeno 24. lipnja 2025. <https://www.vecernji.hr/kultura/titova-skulptura-u-samom-centru-zagreba-baca-rukavicu-u-lice-i-ljevici-i-desnici-1870004>.

“The exhibition.” *Risk Factors: archives of cultural opposition*. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <http://cultural-opposition.eu/courage/exhibition>.

The Handbook of COURAGE: Cultural Opposition and Its Heritage in Eastern Europe, ur. Balázs Apor, Péter Apor i Sándor Horváth. Budapest: Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, 2018. Pristupljeno 5. svibnja 2025. http://cultural-opposition.eu/wp-content/uploads/2018/12/COURAGE_Handbook_full-pdf.pdf.

Tikvica, Mihaela. “Hasanbegović: ‘Novi arhivski zakon dolazi od nevidljive protulustracijske pravno-političke koterije’.” *Narod.hr*, 23. svibnja 2018. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://narod.hr/hrvatska/video-hasanbegovic-novi-arhivski-zakon-nas-ocekuje-dolazi-protulustracijske-koterije>.

Tikvica, Mihaela. “Zakon o arhivima (1): Sjećate li se kako je Plenković reagirao kada je Most prvi put predložio otvaranje arhiva?” *Narod.hr*, 23. lipnja 2018. Pristupljeno 5. svibnja 2025. <https://narod.hr/hrvatska/zakon-arhivima-1-sjecate-li-se-plenkovic-reagirao-most-prvi-put-predlozio-otvaranje-arhiva>.

Tomičić, Tihana. “Video debata: Problem je politizacija, a ne suočavanje s prošlošću.” *Pogled.hr*, 3. svibnja 2025. Pristupljeno 9. lipnja 2025. <https://pogled.hr/politika/2025/05/03/video-debata-problem-je-politizacija-a-ne-suocavanje-s-prosloscu-525>.

Topolčić, Ana-Marija. "Dodite na otvorenje Antimuzeja Vladimira Dodiga Trokuta." *Journal.hr*, 29. rujna 2020. Pristupljeno 16. svibnja 2025. <https://www.journal.hr/kultura/umjetnost-i-dizajn/dodite-na-otvorenje-anti-muzej-vladimira-dodiga-trokuta/>.

Ugrešić, Dubravka. "An Archaeology of Resistance." *The New York Review*, 16. studenoga 2020. Pristupljeno 24. lipnja 2025. <https://www.nybooks.com/online/2020/11/16/an-archaeology-of-resistance/>.

Ugrešić, Dubravka. "Ugrešić: Prilagodba, suradnja ili otpor." *Nomad.ba*, 12. travnja 2019. Pristupljeno 23. lipnja 2025. https://nomad.ba/prilagodba_suradnja_otpor.

Ugrešić, Dubravka. *Doba kože*. Zaprešić: Fraktura, 2019.

VIDA. "Kontrapovijest by Hrvoje Klasić # 16 – Ivo Goldstein – Bleiburg i križni put." *You Tube*, 22. svibnja 2024. Pristupljeno 9. svibnja 2025. https://www.youtube.com/watch?v=-d_79cZSy80.

Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, "Dokument dijaloga: temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta." 28. veljače 2018. Pristupljeno 25. lipnja 2025. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2018/02%20velja%C4%8Da/28%20velja%C4%8De/Dokument%20dijaloga.pdf>.

Villamor, Javier. "Fighting of truth: Exhibition on Communist crimes opens in EU Parliament." *Europeanconservative.com*, 13. svibnja 2025. Pristupljeno 19. svibnja 2025. <https://europeanconservative.com/articles/news/yugoslav-communist-crimes-conference-exhibition-memory-justice-conservatives/>.

Watson, Sheila. "The Legacy of Communism: Difficult Histories, Emotions and Contested Narratives." *International Journal of Heritage Studies* 24, br. 7 (2018): str. 781-794.

"Zaključci." U *Arhivi i politika: 4. kongres hrvatskih arhivista*, ur. Silvija Babić, str. 295. Zagreb: Hrvatsko arhivističko društvo, 2014.

"Zapisnik sa Okruglog stola radi davanja mišljenja o Prijedlogu zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima Kluba zastupnika MOST-a nezavisnih lista, održanog 5. travnja 2017., u dvorani „Janka Draškovića“ (202), Trg. Sv. Marka 6." Hrvatski sabor. Pristupljeno 5. svibnja 2025. https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2024-07-19/182044/TRAN-SKRIPT_OKRUGLI_STOL.pdf.

"Zbirke." *Courage – povezivanje zbirki*. Pristupljeno 14. svibnja 2025. <http://hr.cultural-opposition.eu/registry/?lang=hr&letterFilter=all>.

Summary

CONFRONTING THE LEGACY OF NON-DEMOCRATIC REGIMES: THE EXAMPLE OF THE COURAGE PROJECT AND THE EXHIBITION *ARCHAEOLOGY OF RESISTANCE*

In recent years, following the “opening of the archives”, archival records originating from the period of communist rule in Yugoslavia and its republics i.e. from the end of the Second World War until 1990 have increasingly come into focus within both the academic community and the wider public in Croatia. Research based on these sources is expected to contribute to a clearer understanding of the socio-political system of that era, including support for confronting the legacy of its undemocratic characteristics. Over the past two decades, the archival community in Croatia has been critically examining its social role, professional activities, and ethical responsibilities, particularly in relation to issues such as the shaping of collective identity and historical memory. These reflections are in accordance with the recommendations set out in the *Document of Dialogue* of February 2018, produced by the *Council for Dealing with the Consequences of the Rule of Non-Democratic Regimes*, established by decision of the Croatian Government on 2 March 2017. The impetus for this paper arose from recent publicly organised events and media appearances, most notably those surrounding the commemoration of the 80th anniversary of the end of the Second World War in Europe, which, in the author’s view, suggest that strong ideological divisions regarding the legacy of 20th-century non-democratic regimes remain present in Croatian society. To explore this topic, the paper examines the international project *COURAGE: Cultural Opposition – Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries* (2016–2019), and the 2018 exhibition developed as part of the project, *Archaeology of Resistance: Discovering Collections of Cultural Opposition in Socialist Croatia*. Based on several critical reviews of the project, and especially the exhibition, it becomes evident that, contrary to the primary professional and scholarly intent of the project contributors and exhibition authors to objectively present relevant sources and encourage further systematic research into the various aspects of cultural policy in socialist Yugoslavia/Croatia, some critics sought to do the very opposite: to further ideologise what the authors had made a conscious effort to de-ideologise. This paper aims to encourage archives, as well as other public and private holders of archival materials, to enhance their efforts in presenting and informing both academic and broader public about the diversity and informational value of the sources they hold, especially for research related to confronting the legacies of non-democratic regimes.

Keywords: *confronting the past; non-democratic regimes; communist regime; revisionism; ideological divisions; COURAGE project; Archaeology of Resistance exhibition*

Translated by Marijan Bosnar